

Etik och moral i högre utbildning

– *ett diskussionsunderlag*

ROGER FJELLSTRÖM

Enheten för personalutveckling
UMEÅ UNIVERSITET

Etik och moral i högre utbildning
– ett diskussionsunderlag

Enheten för personalutveckling
Umeå universitet
901 87 Umeå

Etik och moral i högre utbildning

– ett diskussionsunderlag

ROGER FJELLSTRÖM

Tack till personalutvecklaren Bernt Ämting som uppmuntrade mig att ställa samman den här skriften och hade värdefulla kommentarer, liksom till förvaltningsjuristen Jill Falk som gav mig många goda synpunkter – båda verksamma vid Umeå universitet. Tack också till den krävande språkgranskaren Lali Fjellström, Stockholm.

FÖRORD

Det tycks finnas ett allt starkare behov inom högskolevärlden av att fördjupa diskussionen kring etiska värderingar och moraliskt handlande som nödvändiga element i vår yrkesvardag vare sig vi är lärare, forskare, chefer/ledare eller har andra arbetsuppgifter. Inte minst har händelser vid vårt universitet under de senaste åren satt strålkastarljuset på att gränsen mellan moraliskt och omoraliskt handlande ofta är svår att urskilja.

Vad innebär begrepp som etik och moral, akademisk frihet, lojalitet mot överordnade, kollegialitet, respekt för studenter, professionalism, yrkesetik?

I den här skriften behandlar Roger Fjellström, lektor i praktisk filosofi vid Umeå universitet, bl a dessa begrepp. En fiktiv, men tänkbar händelse behandlas ur relevanta etiska vinklar: regeringsformen, högskolelagen, anställningsförhållandena, den akademiska friheten, ämbetsmannadygderna, förekommande pedagogiska modeller samt den filosofiska allmänheten. Den belyser etiska dilemman som var och en av oss kan ställas inför och som komplicerar våra moraliska ställningstaganden.

Skriften är i första hand tänkt att användas i olika kompetensutvecklings-sammanhang, men torde, på grund av sin spännvidd och sitt innehåll, vara av stort värde för många vid vårt universitet: styrelse, ledning, dekaner, prefekter, lärare och inte minst studenterna.

Umeå i december 1999
Enheten för personalutveckling

Kurt Allan Andersson

Bernt Ämting

INNEHÅLL

Introduktion	9
En normativ problematik	9
<i>Vem</i> har med saken att göra?	10
<i>Vad</i> har med saken att göra?	11
Tanken med denna skrift	12
Etik och moral	14
Terminologi	14
Etiska områden	16
Etiska skikt	17
Etisk medvetenhet, moralisk känslighet	18
Samhälleliga norm- och värderingsramar	22
En mångfald av norm- och värderingskällor	22
Allmän respektive specifik form	23
Akademisk frihet	29
Demokratiska fri- och rättigheter	31
Var får en icke-humanist och anti-demokrat finnas?	35
Professionsangelägenheter	39
Anställningsförhållanden	39
Miljö och kollegialitet	44
Ämbetsmannadygder	47
Professionalism	49
Yrkesetik	51
Pedagogiska grundmodeller	53
Auktoritetsfrågan	55

Allmän etik	59
Inledning och indelning	59
Etikens profil i tre drag	61
Vad är ett gott liv?	65
Om handlingars riktighet	69
Etisk metod	73
Etikens moraliska betydelse	78
Litteratur för vidare studier	83
Appendix: Professorernas hederskodex	85

INTRODUKTION

Tänk dig följande (fiktiva) situation. Du är lektor i idéhistoria vid ett universitet. En lördag blir du uppringd av en av dina studenter, Linda, som du känner sedan ett par terminer. Hon läser samtidigt till biolog. Linda är upprörd. I fredags eftermiddag var hon på en föreläsning av en militant vegan. Denna, en kvinna presenterad som "J. Varg", skulle ha hållit föredrag på temat "VAD VILL VEGANERNA?" Det blev mest propaganda. De forskare som bedriver djurförsök liknades vid människoexperimentatorn Dr. Mengele. Deras assistenter, liksom exempelvis slakteriarbetare, kallades "torturare" och "bödlar". Varg uppmanade åhörarna att sluta vara medlöpare och istället avslöja djurförtryckarna. Man borde t o m tillgripa olagliga medel för att tvinga dem att upphöra med sin verksamhet, menade hon.

Linda känner sig personligt angripen. Även andra åhörare blev illa berörda. En person som vid efterföljande debatt ifrågasatte Vargs resonemang blev så åtgången att han lämnade salen. Vad som kanske upprör Linda mest är att den som presenterade Varg och arrangerade det hela är Ulf Blomkvist, likaledes (fiktiv) lektor i idéhistoria. Hans namn hade stått på affischen tillsammans med J. Varg, vilket många uppfattade så, att här skulle bli en beskrivande och kritisk analys av veganismen. Men det enda han gjorde var att introducera Varg och sedan låta henne prata och t o m hålla i den efterföljande debatten.

En normativ problematik

Efter ett sådant samtal finns det anledning att fundera. Man kan till att börja med ta reda på fakta i saken. Evenemanget affischerades i skymundan, Blomkvist hade inte nämnt det för kollegorna. Tiden var dessutom sent en fredag, när folk i regel gått hem. Det ser ut som en veganistisk kupp av kollega Blomkvist!

Linda uppfordrade dig att "göra något". Många hade blivit upprörda. Läget på universitetet är också inflammerat efter en anlagd brand vid en institution där djurförsök bedrivs; forskare och lärare har attackerats verbalt och hotats. Bör saken anmälas, i så fall till vem? Om du slår larm så det märks utåt kan din institution skandaliseras. Kanske rentav din kollega Blomkvist tvingas sluta. Om å andra sidan du söker tysta ner det inträffade blir du kanske medskyldig, och skandalen hotar att bli ännu större. Vad bör du göra?

Exemplet illustrerar en normativ problematik. Du är inte längre i rollen där du bara beskriver eller förklarar något. Visserligen är dessa saker också aktuella, men de är inte huvudsaken. Den handlar om att du ska göra ett ställningstagande som involverar normer och värderingar. Sådana hanterar du stundom i din verksamhet som lärare och forskare, men då gäller det i regel värderingar av metodologisk art på ditt kunskapsområde. Här handlar det om normer och värderingar av annan sort och om ett ställningstagande som känns riskabelt på ett annat sätt.

Men har du egentligen, vid närmare eftertanke, någon förpliktelse alls i sammanhanget?

Vem har med saken att göra?

Ett sätt att hantera situationen är att se om detta är ”ditt bord”, om det hör till ditt tjänsteåliggande att agera i situationen. Om det gör det, finns väl regler att gå efter och du kan ta reda på dessa. Om det inte gör det, är problemet någon annans, förmodligen något för prefekten på institutionen. I båda fallen hänvisar du till den institutionella strukturen för vägledning. Den förutsättning som görs är att du inte har någon reell handlingsfrihet i situationen; i och med att du har rollen som tjänsteman i en offentlig verksamhet regleras ditt handlande, därmed upphör ditt personliga ansvar. En sådan ståndpunkt skulle kunna kallas *institutionell determinism*.

Denna determinism innebär inte ett förnekande av vår principiellt fria vilja. Den säger inte heller att tjänstemannarollen och högskolemiljön utövar ett så starkt psykologiskt tryck att man i praktiken inte kan annat än foga sig. Det är inte ju omöjligt att gå emot rollen och miljön, och dessa är inte omöjliga att förändra. Den institutionella determinismen är därför rimligen en tes om att våra ställningstaganden *bör* bestämmas med hänvisning till vad som föreskrivs oss som offentliganställda lärare och forskare vid högskolan.

Problemet med den ståndpunkten är att den är en form av oacceptabel ”jag-lyder-bara-order”-ideologi. Man kunde naturligtvis hävda att denna bara är oacceptabel i diktaturer; i ett så demokratiskt samhälle som vårt, däremot, och i synnerhet vid en så anständig inrättning som ett universitet, ställer sig saken annorlunda. Där bör man hålla sig till de gällande reglerna, och ingenting annat.

Ja, det ligger mycket i det. Men resonemanget innebär att man gör ett övervägande, där den problematiska regelldnaden vägs mot det värdefulla i att demokratin och dess spelregler respekteras, ett övervägande som är startpunkten för ett personligt *val* att följa de institutionella reglerna framför något annat möjligt förhållningssätt. Redan att se och att överväga skilda förhållningssätt innebär således ett bejakande av det egna ansvaret, och är därigenom ett underkännande av den institutionella determinismen.

Det är således omöjligt att gömma sig bakom sin roll. Att ändå försöka göra det är att leva med vad Jean-Paul Sartre kallade *klen tro*. När vårt handlande allvarligt angår människor och vi måste göra ett personligt val, bör det göras så reflekterat som möjligt. Undervisning och forskning angår människor allvarligt, och vi bör därför som lärare och forskare vara reflekterande moraliska agenter.¹

Vad har med saken att göra?

Även om man skulle försöka undslippa ett eget ansvar, vore den institutionella determinismen inte möjlig att tillämpa. Det skulle nämligen kräva att tjänsterelementet och högskolans regler är så klara och entydiga att de ger utslag i alla situationer. Så är det knappast. Tjänsteåliggandena är *oklara* till innehåll och tillämpning, exempelvis beträffande skyldigheter gentemot studenterna utöver rena kursangelägenheter. Måste du verkligen ta emot Lindas överlåtelse av ansvaret för situationen? Och säger högskolelagen något alls om förhållandet till extrema veganer?

Vidare, det finns inte bara en utan *flera uppsättningar normer och värderingar*, härrörande från skilda källor i högskolemiljön och din personliga sfär. Viktigt i sammanhanget är lagarna, i synnerhet högskolelagen. Men än viktigare är kanske grundlagarna, framför allt stadganden om mötes- och yttrandefrihet. Den traditionella akademiska friheten hör också till saken. Där finns även sådant som universitetets policy, exempelvis att djuranvändningen i forskning ska värnas. Vidare finns det etiska regler för statstjänstemän i allmänhet och akademiska lärare i synnerhet, liksom regler för anställning och avsked. Det spelar naturligtvis också in att Blomqvist är din kollega, vilket gör att regler för kollegialt uppträdande blir relevanta. Din pedagogiska grundsyn påverkar

dig dessutom, liksom dina personliga politiska och moraliska ståndpunkter.

Om du nu som tjänsteman ska göra ett eget ställningstagande, är du till att börja med tvungen att inventera de skilda norm- och värderingskällorna som finns i situationen, granska deras innebörd och väga deras auktoritet. Det är inte säkert att direktiven från de skilda källorna pekar åt olika håll, men risken finns alltid. Ytterst blir det fråga om att ta ställning till samhällliga synsätt och grundläggande moralfilosofiska frågor. Vad är den djupaste innebörden i begrepp som *humanism* och *demokrati*, *akademisk frihet* och *moraliskt ansvar*?

Tanken med denna skrift

Historien om veganen J. Varg, lektor Blomkvist och ”ditt” val är intressant nog. Man kunde också ha valt många andra intressanta problemsituationer som kommer upp när etik och moral diskuteras i högskolan: hur man förhåller sig till kollegor som missköter sitt jobb, sexuella trakasserier på arbetsplatsen, skeva relationer mellan över- och underordnad, etc. Jag använder i denna skrift genomgående veganexemplet för att det med sin tvetydighet och ytterlighet tvingar till en mångsidig undersökning av högskolans, samhällets och moralfilosofins hållpunkter, deras innebörd och inbördes relation. Exemplet har också aktualitet genom att utgöra en parallell till det uppmärksammade sk Mattifallet i Umeå hösten 1997.²

Skriften är tänkt att användas som underlag för diskussioner om etik och moral i olika personalutbildningar vid Umeå universitet. Den har därför tre mål. Den vill skissa den komplexa topografi som norm- och värderingsfrågorna i högskolan har. Den vill ge vissa elementära analytiska verktyg för lärares och andra befattningshavares övervägande av såväl egna beslutsproblem som bedömning av andras val. Den vill slutligen stimulera till kritisk reflektion över invanda synsätt och mana till preciseringar utifrån egna erfarenheter.

En avgränsning av diskussionen är att det är övergripande frågor som behandlas. Det innebär att jag inte kommer att diskutera alla inslag i anställningsregler, kollegialitet eller yrkesetik. De som står i fokus är lärarna och forskarna, men jag tar inte upp undervisningsfrågor eller särskilda problem som är förknippade med forskning. Inte heller be-

handlar jag speciella problem som angår exempelvis adjunkter eller doktorander. Och naturligtvis har jag inget anspråk på att i denna lilla skrift ta upp alla övergripande frågor.

Uppmärksamheten är inte i första hand dygdeetisk, d v s den rör inte personlighetsdrag och handlingsdispositioner hos olika kategorier av anställda. Jag är mest intresserad av målen för handlandet i högskolan. Det innebär en betoning på värderingar snarare än på normer. De senare utgörs av direktiv för att åstadkomma det man värderar – värderingarna är primära i förhållande till normerna.

Slutligen, vad jag försöker för egen del och vill hjälpa andra med, är att se och begrunda det som behöver begrundas för att det ska bli bättre i den bästa av högskolevärldar.

Noter

- ¹ Uttrycket "reflekterande moralisk agent" är lånat av Hugh Sockett, enligt vilken "the task nonetheless remains the promotion of a comprehensive vision of the profession of teaching in which the individual *is* a reflective moral agent", se hans "Accountability, Trust, and Ethical Codes of Practice", i John I. Goodlad, Roger Soder & Kenneth A. Sirotnik (red.), *The Moral Dimensions of Teaching* (San Francisco: Jossey-Bass Publ., 1990), s. 232.
- ² En doktorand i sociologi, Karolina Matti, avstängdes av sin institutionsledning från undervisning och en befattning som samordnare av en serie föreläsningar för yngre forskare (men inte från sin doktorandtjänst), efter att på universitetet oauktoreriserat ha arrangerat en öppen föreläsning av en nynazist. Denne fälldes senare av tingsrätten för hets mot folkgrupp, och Matti fälldes för medhjälp till hets mot folkgrupp.

ETIK OCH MORAL

”Det här arrangemanget strider mot både etik och moral!” är din spontana tanke. Men vad är det för normer och värderingar man bryter mot? Varg och Blomkvist handlade troligen i överensstämmelse med sin egen uppfattning. Eller tillämpar åtminstone Blomkvist dubbelmoral här? Även om Vargs utsagor och Blomkvists arrangemang väcker anstöt i den allmänna opinionens ögon, kanske de ändå går an enligt gängse demokratisk samhällssyn? Är de också förenliga med just högskolans etik? Vid närmare påseende är väl inte högskoleetiken riktigt detsamma som akademikernas obetingade frihet. Och du själv, är det ens säkert att du här ska handla som universitetsanställd snarare än som exempelvis kollega eller medlem i djurskydds-föreningen? Låter det för övrigt inte lite konstigt att säga att något strider mot etik och moral – är det inte tårta på tårta? Om det är skilda ting, vari ligger skillnaden?

Terminologi

Det finns inget vedertaget bruk av termerna ”etik” och ”moral”. En del använder dem som synonymer, för andra betecknar de skilda saker.³ Om man går till språkrötterna finns ingen påtaglig skillnad, ”moral” bygger på ”mores”, den latinska motsvarigheten till grekiskans ”ethos” varifrån vårt ord ”etik” kommer. Men båda termerna är vaga och mångtydiga, refererar till uppförande, sedvänjor, artikulerade regler, såväl befintliga som ideala, både personliga och sociala liksom metafysiska.

Denna mångfald av innebörder har förts vidare till modern tid och gör att viss begreppsförvirring råder. Den kompliceras ytterligare av att ”etik” även används som beteckning för det akademiska studiet av grundläggande norm- och värderingsfrågor. Frågan är emellertid om det finns två olika sidor av det vi pratar om som är så viktiga att särskilja att det är befogat med olika begrepp knutna till ”etik” respektive ”moral”. Det menar jag att det gör.

Vi diskuterar ofta normer och värderingar som sådana. De är då *abstrakta*, överindividuella entiteter. Det innebär att de visserligen kan skapas och uppbäras av individer, men likväl inte till form eller innehåll är bundna till någon bestämd individ i någon bestämd situation. De kan beskrivas som riktmärken och rättesnören för handlande, möjliga

att tillämpa av olika handlande (individer, grupper, verksamhetsenheter). Ofta är normer och värderingar samordnade till ett mer eller mindre enhetligt system, bildar de roller, regler och mål som utgör kärnan i sociala institutioner och anger ramen för enskilda verksamhetsområden.

Normer och värderingar varierar från övergripande ideal till mer eller mindre detaljerade instruktioner för delfunktioner. Mest intressanta är de som rättfärdigar en hel institution eller ett verksamhetsområde (vad som ibland kallas dess "filosofi"). När normer och värderingar kommer nära en sådan övergripande karaktär föreslår jag att *etik* är den lämpliga termen.⁴ Etiken formuleras gärna i satser som: "Man bör..", "Det är verksamhetens mål att...", "En lärare skall...", "En prefekt bör...", etc.

Etik utgör en fond för handlandet i det *konkreta*, hur enskilda personer, grupper, företag och samhällliga inrättningar i enskilda situationer hanterar normativa och värderingsmässiga problem och konflikter, hur de faktiskt opererar normativt och värderingsmässigt. Dessa saker kallar jag *moral*.⁵ När moralen formuleras, framställs den i satser som "I denna situation väljer jag att...", "Du, Henrik, bör nu...", "Nu satsar vi på att..."

Relationen mellan etik och moral kan i viss mån liknas vid den som i teatervärlden råder mellan pjäs och uppsättning, mellan roll och gestaltning. En pjästext utgör en form för den levande framställningen. Likaså är exempelvis Umeå universitet i sin verksamhet en gestaltning av den samtida svenska universitetsformen.

Parallellen haltar dock genom att etiken bara rör det övergripande, liksom däri att vår moral inte kan ses som ett gestaltande av en given etik vars "aktörer" vi är. Vi har också att i viss utsträckning välja vilket "manus" vi tillämpar, d v s från vilket håll vi ska hämta våra normer och värderingar, vilka som i den aktuella situationen ska ha prioritet, och hur de ska tillämpas. Vi är förutom aktörer åtminstone delvis även våra "föreställningars" upphovsmän. Vi är etiska och moraliska subjekt.

Den föreslagna distinktionen mellan etik och moral överensstämmer ganska väl med vardagsspråket. Man kan exempelvis hylla läkaretiken utan att samtidigt hylla alla läkares moral, liksom man kan attraheras av Kants etik utan att därför beundra Kants egen moral. Vi talar också om en mängd "etiker" när vi avser övergripande normer och värderingar i olika verksamheter: vårdetik, advokatetik, affäretik, sportetik, etc. I USA har t o m den nationella bilhandlarföreningen sin egen etik. Själva har

vi en personligt omfattad etik, som vi lika lite som advokaterna eller bilhandlarna identifierar med varje enskild stunds moral.

De föreslagna begreppen har en beskrivande, inte en värderande innebörd, de är innehållsligt neutrala. Hos moralfilosofer finns en stark tendens att lägga in en bestämd normativ uppfattning i själva etikbegreppet. Man tänker sig att etik avser specifikt humanistiska normer och värderingar, eller de som är allmängiltiga eller på annat sätt överordnade.⁶ Men att en ståndpunkt är etisk och att den är etiskt riktig bör hållas isär. Det måste vara möjligt att tala om exempelvis nazisternas etik.

Etiska områden

Den finns alltså inte *en* etisk ram att gå till. Olika *etiska områden* kan urskiljas, d v s grupper av normer och värderingar som är övergripande i förhållande till något relativt avgränsat verksamhetsområde. Ovan nämndes exempel på områden med egen etik. Man bör skilja mellan *enskilda* områden och *offentliga* områden. För hela den offentliga sfären finns en allmän förvaltningsetik. För dess olika delar, exempelvis högskoleområdet, finns speciell förvaltningsetik. Områdesetik är utformad dels utifrån områdets specifika mål, dels utifrån en bakgrund av en övergripande samhälls-etik, i sin tur en variant av den västerländska kulturkretsens etik, vilken uttrycker teman i den allmänna etik som filosofer utarbetat.

Man kan göra en finare indelning. Högskoleområdet är en del av både samhällets utbildningssystem och dess forskning, och mellan dessa grenar finns etiska skillnader. En högskola består av olika fakulteter, centra för teknikutveckling, etc. vilka i sin tur har olika institutioner. Alla dessa kan ha en etisk särprägel.

Vidare kan man skilja mellan den del av ett områdes etik som har med själva organisationen och ordningen för beslut och lydnad att göra, dess *organisationsetik*, och den del som är knuten till ideologin och gäller målen för verksamheten, dess *verksamhetsetik*. Det finns på varje område ett komplext samspel mellan verksamhets- och organisations-etik, vilket gör att exempelvis högskolans organisationsetik inte är alltigenom bestämd av det offentligas allmänna organisationsetik. Den modifieras av sin verksamhetsetik och högskoleinterna traditioner.

För båda grenarna, organisation och verksamhet, kan man ytterligare förgrena till etik för speciella funktioner och roller, *rolletik*, etik för inre

och yttre relationer, *relationsetik*, och etik för de materiella och mentala ”produkter” eller resultat man åsyftar, *resultatetik*.⁷ Till resultatetiken i högskolan skulle centrala inslag i forskningsetik och kunskaps- eller bildningsetik höra. Det finns ett naturligt växelspel mellan de olika etiska grenarna. Vad som brukar kallas *yrkesetik* utgörs ofta av en sammanflätning av normer och värderingar för såväl roll och relationer som resultat.

Med normer och värderingar från högskoleförvaltningens olika sidor finns ofrånkomligt möjligheter till konflikt. En verksamhetsetisk plikt att säga vad man håller för sant kan exempelvis kollidera med den ämbetsmannaetiska plikten att vara opartisk, eller med plikten att vara lojal mot arbetsgivaren. Man kan också slitas mellan de yrkesetiska kraven och etiska krav som härrör från andra områden, från exempelvis ett politiskt parti eller en ideell organisation, exempelvis en djurrättsorganisation, som man är medlem i, eller från ens personliga sfär.

Etiska skikt

Handlandet är en mötesplats och skärningspunkt inte bara för etik från olika områden, utan också för vad man kunde kalla olika *etiska skikt*. Måhända var det inte några etiska principerna alls som uttrycktes i Blomkvists agerande, utan andra slags riktmärken och rättesnören hos honom eller i hans situation.

Man kan urskilja tre olika skikt i de handlandes etiska fond. Det första skiktet, i etikböcker centralt men i verkliga livet ofta lättviktigt, är de normativa och värderande *principer* som man omfattar. De är i regel klart medvetna, ofta fastställda på speciellt sätt av vad man uppfattar som den legitima instansen på området i fråga. De kan finnas i särskilda dokument och är vanligen förknippade med ett sanktionssystem. Men det finns också icke kodifierande regler om exempelvis kollegialitet, uppförande vid seminarier och i kafferum. De kan vara vida spridda eller karaktäristiska för en enskild skola, grupp eller individ.

Det är vanligen från detta skikt och i synnerhet dess kodifierade, officiella del som vi hämtar skälen för vad vi gör eller inte gör; den är vår rationaliserande instans. Den är också vad vi håller fram för oss själva och andra, viktig inte minst för att den låter oss framstå som rationellt väljande individer.

Nästa skikt utgörs av mönster av grundläggande *positiva* och *negativa attityder*. De kan vara avsiktligt uppbyggda, men formas oftast genom uppfostran och miljö och är därför bara dunkelt medvetna. De kan ibland artikuleras och igenkännas av de handlande, men är sällan vad vi hänvisar till när vi vill försvara våra beslut - däremot vad vi gärna pekar på när vi vill ursäkta våra misstag, eftersom våra attityder i stor utsträckning styr vårt handlande.

Det tredje skiktet är bestämmande *beteendetendenser* eller *verksamhetsstrukturer*. Dessa behöver inte vara avsiktliga eller omedelbara uttryck för vare sig våra principer eller våra attityder. De är hur ”man” brukar göra det ena och andra. Omedvetna drivkrafter finns ofta bakom, eller är det bara fråga om anpassning till omständigheterna. Själva beteendetendenserna och verksamhetsstrukturerna kan beskrivas som normer. De funktioner som de fyller kan beskrivas som värden.

De olika skikten dikterar inte sällan skilda handlingssätt för våra konkreta val. Det brukar sålunda kallas dubbelmoral, när våra attityder eller beteendetendenser leder oss till att göra sådant som strider mot våra principer. Så kan exempelvis en utbildningsledare som bekänner sig till principer om demokrati och rationalitet inte desto mindre av uppfostran och ohejdad vana ha en auktoritär ledarstil. Ett annat exempel skulle vara om en högskola med målet att stärka demokratin i flera verksamhetsformer inte tillämpar demokratins principer.

För grundskolans del har man försökt beskriva de skikt av attityder, beteendetendenser och verksamhetsstrukturer som ligger under de proklamerade principerna; de har betecknats som den *dolda läroplanen*.⁸ En dold läroplan finns troligen även på högskolans område, konstigt vore det annars. Den behöver medvetandegöras och bearbetas om vi vill förbättra högskolan. Inte bara suspekta kollegor utan även vi ”normala” och de gängse rutinerna bör sättas under lupp.

Etisk medvetenhet, moralisk känslighet

Inom stats- och kommunalförvaltningen har intresset för etisk debatt traditionellt varit ringa. Inom organisationer i allmänhet finns ett motstånd mot etik, vilket ansetts bero på att de anställda ska ha en obetingad tilltro till och lydnad mot organisationens regler.⁹ Detta förstärks i det offentliga av att de anställda uppfattas som tjänstemän verkande på

uppdrag av folkets fritt valda representanter. Där finns också en klassisk syn på tjänstemän som opolitiska instrument för dem som makten har.

Samhälleligt eller allmänt etiska överväganden har sällan fått genomslag i förvaltningarnas arbete. Lennart Lundquist skriver:

Däremot förekommer det nästan aldrig några etiska överväganden vid utvärdering. Där dominerar effektivitet, produktivitet och rationalitet helt och det är ovanligt att någon ens nämner etiska värden.¹⁰

Effektivitet, produktivitet och rationalitet är visserligen verksamhets- och organisationsetiska värden, men deras ensidiga dominans visar på avsaknad av ett vidare perspektiv.

Det är emellertid tveksamt om Lundquists analys gäller för högskolan under de senaste åren, då vi sett kampanjer mot etnisk diskriminering och sexistiska trakasserier, liksom kampanjer för jämställdhet mellan könen. Om etik i högskolan ändå kan sägas ha en begränsad betydelse, trots humanioras starka ställning, skulle en orsak kunna vara högskolan inte som den övriga skolan ansetts ha något direkt fostransmål.

En annan möjlig orsak kunde vara att högskoleanställda uppfattar sig som snäva kunskapsspecialister snarare än som intellektuella med ett brett samhälleligt och kulturellt ansvar, vilket exempelvis S. M. Hauerwas hävdar.¹¹ En besläktad förklaring är högskolelärare i lägre grad än andra lärarkategorier har professionsmedvetande, att de inte upplever sig som medlemmar i en särskild yrkeskategori med speciell kompetens och med speciella rättigheter och skyldigheter mot sina ”klienter”¹², något som är till nackdel för deras yrkesetik.

Finns inte också ett specifikt akademiskt motstånd mot etik? Alltjämt dominerar en positivistisk tradition enligt vilken man i detta ämne är ute på ett förkastligt gungfly av spekulationer, känslor och metafysik. Men vi lever med norm- och värdeproblem. Trots att våra svar knappast kan bli sanningar i vetenskaplig mening, råder för den skull inte godtycke. Det finns möjlighet till rationell prövning, vilken sedan antiken har haft sin akademiska hemvist i den praktiska filosofin.

En förändring i den akademiska attityden är på väg. Norm- och värdefrågor på olika områden avhandlas intensivt och besätts med tjänster sedan ett par decennier, framför allt gäller det vårdetik och medicinsk etik, liksom miljöetik, vilka på flera håll utvecklats till egna akademiska

discipliner. I senare tids internationella utbildningsfilosofiska debatt är en tydlig tendens att etik och moral kommit i fokus¹³, så att man urskilja en *utbildningsområdets etik*. I Sverige är detta dock föga utvecklat.

Medvetenhet om det komplexa och delvis osedda i etiken öppnar för alternativa sätt att uppfatta, bedöma och handla. Visserligen blir kanske valen svårare, eller åtminstone mer krävande, men det innebär också att det personliga spelrummet och ansvaret vidgas. Att vara en reflekterande moralisk agent medför ansvar att pröva sig själv och sina bevekelsegrunder, liksom att utveckla en känslighet i konkreta situationer så att man tar in och med allvar överväger komplexa, etiskt relevanta omständigheter och därtill är beredd att handla utifrån sin ståndpunkt. Det är först då nog så god etik transformeras till personlig moral.

Noter

- ³ I samtida moralfilosofi är nog det vanligaste att termerna används som synonyma. I den skandinaviska miljön är exempelvis Torbjörn Tännsjö företrädare för detta (se *Värdeetik*, Sthlm: Thales, 1993), medan exempelvis Knut Erik Tranøy använder dem med olika innebörd (se *Medicinsk etik i vår tid*, Lund: Studentlitteratur, 1993).
- ⁴ Det är vanligt bland moralfilosofer att skilja mellan etik och rättsregler. Så gör exempelvis William Frankena i *Etik* (Lund: Studentlitteratur, 1976). Andra, huvudsakligen beteendevetenskapliga analytiker, hänför rättsregler till etik, när dessa är av övergripande slag. Till dem hör statsvetaren Lennart Lundquist, se hans *Etik i offentlig verksamhet* (Lund: Studentlitteratur, 1991). Med mitt vida etikbegrepp delar jag Lundqvists syn.
- ⁵ Mitt moralbegrepp svarar någorlunda mot engelskans "morality", så som det ibland används av tillämpade etiker, även sådana som inte gör skillnad mellan "moral" och "ethical"; se exempelvis Ruth R. Faden & Tom L. Beauchamps, *A History and Theory of Informed Consent* (Oxford: Oxford U P, 1986), s. 4.
- ⁶ Etik med sådan inriktning diskuteras i kapitlet "Allmän etik". Se analyserna i G. Wallace and A. D. M. Walker (red.), *The Definition of Morality* (London: Meuthen & Co Ltd, 1970).
- ⁷ Distinktionerna är en vidareutveckling av dem som Lennart Lundqvist gör i *Demokratiens väktare* (Lund: Studentlitteratur, 1998), s. 93 f. De knyter an till Kenneth Strikes uppdelning av undervisningsetiken i "the goods of relationship", "the goods of accomplishment" och "justice", där Strike emellertid på den sista punkten blandar samman institutionella roller och regler med allmänetiska dito; se hans "The Legal and Moral Responsibility of the Teachers", i John I. Goodlad, Roger Soder & Kenneth A. Sirotnik (red.), *The Moral Dimensions of Teaching*, s. 216.
- ⁸ Philip W Jacksons bok *Life in Classrooms* (New York: Holt, 1968) introducerade begreppet den dolda läroplanen. I Sverige har hans forskning presenterats och diskuterats främst av Donald Broady, se *Den dolda läroplanen: KRUT-artiklar 1977-80* (Järfälla: Symposion,

- 1981). Se också min artikel "Den osedda nollningen", *Lära, lärande, lärare – rapport från universitetspedagogisk konferens 18-19 februari 1999* (Umeå: Umeå universitet, 1999).
- ⁹ Det hävdas i exempelvis William Scott & David K. Hart, *Organizational Values in America* (London: Transaction Publishers, 1989).
- ¹⁰ *Kriterier för utvärdering av offentlig verksamhet*, Meddelanden från ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo akademi (Åbo: Institutionen för offentlig förvaltning, Ser A:305, 1990).
- ¹¹ "The Morality of Teaching", i A. L. DeNeef, C. D. Goodwin & E. S. McCrate (red.), *The Academic's Handbook* (Durham, N.C.: Duke U P, 1988), s. 24.
- ¹² Se Colnerud, "Virtues and Ethical Principles in Academia", *Nordisk Pedagogik* (under tryckning). Får man tro Edward Shils skulle detta emellertid vara av relativt sent datum. Han menar att utvecklingen i USA gått från en stark professionshållning till att många uppfattar högskoleanställning som ett "jobb" vilket som helst; se "Do We Still Need Academic Freedom?" i Shils, *The Calling of Education* (Chicago: Chicago U P, 1997), s. 166. Enligt Shils är det exempelvis få som alls intresserar sig för frågan om den akademiska friheten.
- ¹³ Se litteraturhänvisningarna i slutet av skriften.

SAMHÄLLELIGA NORM- OCH VÄRDERINGSRAMAR

När du rannsakar dig själv, vet du verkligen vilka de övergripande normer och värderingar är som skulle åsidosättas i fallet Varg-Blomkvist? Vad är det för normer och värderingar som gäller för offentliga myndigheter i allmänhet? Vad innebär det allmännas demokratiska och humanistiska ansvar? Vilka normer och värderingar gäller speciellt för högskoleområdet, och i synnerhet för dess lärare? Har exempelvis högskolan liksom den vanliga skolan en fostransuppgift i förhållande till eleverna? Vad innebär högskolornas s k tredje uppgift? Hur står det till med den akademiska friheten, var går dess gränser idag? Var går överhuvudtaget yttrandefrihetens gränser – när och i vilka sammanhang får medborgare ha exempelvis extrema anti-demokratiska uppfattningar?

En mångfald av norm- och värderingskällor

Ett minimikrav för ett välgrundat eget ställningstagande är att man känner till de gällande normerna och värderingarna från de relevanta källorna som finns på det område där man rör sig. Var exempelvis lektor Blomkvists agerande förenligt med en offentliganställdas uppdrag och högskoleområdets egenart?

Högskolan – beteckning som används för såväl universitet som högskolor – är som offentlig verksamhet underordnad den kodifierade förvaltningsetiken. Regeringsformen (RF), tryckfrihetsförordningen (TF) och yttrandefrihetslagen (YGL), vilka alla utgör grundlagar, är de viktigaste. En särställning intar regeringsformen. Högskoleområdets egna överordnade styrdokument är högskolelagen (SFS 1992:1434, HL) och högskoleförordningen (SFS 1993:100, HF).

Högskolelagen och högskoleförordningen utgör ett ramverk för både organisation och verksamhet, vars detaljer, tolkning och verkställelse fixeras genom tillägsregler, bestämmelser och beslut av regering, högskoleverket, högskolestyrelser, fakultetsnämnder, institutionsstyrelser, anställnings- och disciplinnämnder. Härtill kommer lokala högskolors och deras skilda instansers mål- och policydokument. Där finns också normerande beslut av makthavare på skilda nivåer: rektorer, dekaner, prefekter, studierektorer, lärare.¹⁴

Ytterligare norm- och värderingskällor utgörs av ingående aktörers och intressenters skilda organisationer, för lärarnas del TCO och SACO

med underavdelningar, det finns exempelvis en professorsförening inom SULF. Studenterna är organiserade i studentkårer, samlade i Sveriges förenade studentkårer. Doktorander har en särskild förening. Stundom förekommer informella organisationer för lärare och forskare, exempelvis kvinnliga nätverk.

Intressenter i den utbildning och forskning som bedrivs utövar på skilda sätt inflytande genom beslut i riksdag och regering, genom påverkan på den allmänna opinionen via böcker och media, liksom på de instanser som beslutar om forskningsmedel.

Man kan skilja mellan de allmänna, kodifierade målen för högskolan, dvs de som högskolelagen och högskoleförordningen anger, och de skiftande accenter, preciseringar eller ytterligare mål som exempelvis politiker, debattörer, rektorer och högskolestyrelser uppställer. Tidsanda och politiska strömningar har naturligtvis också stor betydelse för den konkreta verksamhetens gestaltning.¹⁵ Här kommer jag huvudsakligen att behandla de allmänna, kodifierade målen.

Allmän respektive specifik form

Regeringsformens 1 kap. 2 § anger ett brett spektrum av normer och värderingar som ger den övergripande formen för all offentlig verksamhet:

Den offentliga makten skall utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet.

Den enskildes personliga, ekonomiska och kulturella välfärd skall vara grundläggande mål för den offentliga verksamheten. Det skall särskilt åligga det allmänna att trygga rätten till arbete, bostad och utbildning samt att verka för social omsorg och trygghet och för en god levnadsmiljö.

Det allmänna skall verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets alla områden. Det allmänna skall tillförsäkra män och kvinnor lika rättigheter samt värna den enskildes privatliv och familjeliv.

Etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv bör främjas.

Såsom offentlig myndighet har högskolans ledning och anställda alltså ett visst värderingsmässigt ansvar samtidigt som de, liksom andra inom den offentliga förvaltningen, enligt regeringsformens 1 kap. 9 § ska ”iaktta saklighet och opartiskhet”. Olika delar av den offentliga förvaltningen har olika mål. Man måste identifiera den särskilda roll som högskolan har, eftersom den är bestämmande för dess verksamhetsetik.

Kanske dess särskildhet upphäver eller tvärtom skärper någon del av det allmännas ansvar?

Den offentliga verksamheten som bedrivs i högskolorna har en särart i förhållande till privat verksamhet som kan karaktäriseras genom följande punkter:

- högskolan är en offentlig organisation med indirekt politisk styrning och samhällliga representanter i styrelsen
- högskolan finansieras av och hanterar skattebetalarnas pengar
- högskolan ska ombesörja högre utbildning och forskning
- högskolan har humanistiska och demokratiska mål
- högskolans anställda ska vara sakliga och opartiska

Högskolelagen har såväl roll-, relations- som resultatetiska inslag. För att börja med det sistnämnda, anges i 1 kap. 2 § högskolornas två uppgifter:

1. utbildning som vilar på vetenskaplig eller konstnärlig grund samt på beprövad erfarenhet, och
2. forskning och konstnärligt utvecklingsarbete samt annat utvecklingsarbete (undantag utgör dock industriellt utvecklingsarbete).

Ovannämnda två uppgifter är de traditionella. Från 1 januari 1997 har ytterligare en, den s k *tredje uppgiften*, lagts till: ”Högskolorna skall också samverka med det omgivande samhället och informera om sin verksamhet” (SFS 1996:1392). Vad detta innebär är oklart. Från 1 januari 1999 hör vidare enligt 3 kap. 1 § HL till en lärares arbetsuppgifter att följa utvecklingen inte bara inom det egna ämnesområdet utan också den ”samhällsutveckling i övrigt som har betydelse för lärarens arbete vid högskolan” (SFS 1997:797). Det skulle kunna kallas den *fjärde uppgiften*.

Det två första uppgifterna måste nog uppfattas som de huvudsakliga. De hänger samman med varandra, i högskolelagens 1 kap. 3 § stipuleras att det ska finnas ett nära samarbete mellan forskning och utbildning. Verksamheten ska i båda fallen bedrivas så att *hög kvalitet* uppnås sägs det i 1 kap. 4 §.

En central fråga är naturligtvis vad ”hög kvalitet” innebär. Det specificeras inte i högskolelagen. Den traditionella innebörden ges kanske av Edward Shils, i en formulering som spänner över såväl utbildning som forskning men avser *kunskaper*: ”det metodiska upptäckandet av och undervisandet om sanningar rörande väsentliga och betydelsefulla ting” (min övers.).¹⁶ En annan aspekt på högskolans mål är *färdigheter*. Några kollegor till Shils menar att kvalitet härvidlag är förmåga hos de studerande att mottaga och vidareföra information i talad, skriftlig och numerisk form och att använda abstrakta begrepp.¹⁷ Man bör nog komplettera detta med kreativitet, för att få ett begrepp som rimmar med högskolelagens anda.

Båda dessa utformningar av kvalitetsbegreppet är emellertid alltför endimensionella, bundna som de är till den vetenskapliga högskolegrenen – ”sanningar” och ”information” – och därigenom alltför snäva i förhållande till vad som idag görs vid högskolorna. I högskolelagen nämns även utbildning som vilar på konstnärlig grund och på beprövad erfarenhet, liksom konstnärligt och annat utvecklingsarbete. Det finns högskoleforskning och utbildning inom exempelvis krigande, lant- och skogsbruk, byggnadsvård, idrott, konsthantverk, turism, design, textil, film.

Shils och hans kollegors kvalitetsbegrepp måste vidgas för att vara användbara, de måste göras om från att relatera till positivt värde rörande kognition och information till positivt värde hos mänskliga skapelser, artefakter, i ett brett spektrum. Det skulle istället kunna vara något i stil med följande: hög kvalitet i högskoleforskning och -utveckling betyder optimalt positivt värde hos artefakter (teknik, teorier, historieskrivning, design, konstverk, sociala strukturer, etc); hög kvalitet i högskoleundervisning betyder optimal förmedling till studenterna av samma positiva värden, liksom av dessas traditioner, samt optimalt utvecklande av studenternas förmåga att mottaga, vidareföra och själv åstadkomma artefakter av positivt värde.¹⁸

En fördel med denna utformning av kvalitetsbegreppet är att det framgår att forskning, utveckling och utbildning är normativa aktiviteter och handlar om att förverkliga *värden* i olika dimensioner – således: handlar om etik, i vid mening.

Vad optimalt positivt värde i artefakter innebär måste bestämmas separat i varje verksamhetsgren. I högskolelagen finns formuleringar som

det är oklart om de avser kvaliteter hos högskolans mål, eller om de avser de relationer som bör råda i verksamheten. Sålunda nämns i dess 1 kap. 5 § att jämställdhet mellan kvinnor och män ska ”alltid iakttas och främjas” (SFS 1997:797). I högskoleförordningens 1 kap. 9 § föreskrivs också att högskolorna ”skall verka för att studenter inte utsätts för sexuella trakasserier”. Likaså framhålls i högskolelagen att högskolorna i sin verksamhet bör främja förståelsen för andra och för internationella förhållanden.

Ska respekt för dessa värden även prägla innehållet i utbildning, forskning, konstnärligt skapande, etc? Är överhuvudtaget värderingar legitima i akademiskt arbete? Traditionellt finns en bodelning mellan fakta och värde, och universitetens roll har ansetts gälla fakta. Den praktiska filosofin har dock länge varit öppet normativ, och som nämnts kommer normer och värderingar in på allt fler områden. Högskolans mål, att ge ”utbildning som vilar på vetenskaplig eller konstnärlig grund samt på beprövad erfarenhet” borde nog modifieras så, att skilda slag av kvalificerad normativ argumentation inryms.

För närvarande krävs faktiskt av högskolan att alla lärare och studenter ska fungera humanistiskt och demokratiskt, ett mål med bakgrund i regeringsformen. I högskolelagens 1 kap. 9 § kommer dock ytterligare något till, som kan ses som en vidareutveckling av utbildningens färdighetsmål:

Den grundläggande högskoleutbildningen skall, utöver kunskaper och färdigheter, ge studenterna förmåga till självständig och kritisk bedömning, förmåga att självständigt lösa problem samt förmåga att följa kunskapsutvecklingen, allt inom det område som utbildningen avser. Utbildningen bör också utveckla studenternas förmåga till informationsutbyte på vetenskaplig nivå.

Forskarutbildningen skall, utöver vad som gäller för grundläggande högskoleutbildning, ge de kunskaper och färdigheter som behövs för att självständigt kunna bedriva forskning.

Här finns ett direkt *fostransmål*. Högskolan åläggs att fostra studenterna till vad som kunde kallas en *autonom, rationell personlighet*, karaktäriserad av självständighet, problemorientering, intresse för det nya, kritisk förmåga och gott omdöme. Som Torsten Husén så vackert uttrycker det bör en ”genuint akademisk utbildning” syfta till ”att frigöra individen från bundenhet vid rutiner och traditioner och öppna dörren för innovationer och självstyrd egen utveckling inom det egna yrkesområdet”.¹⁹

Man kan fundera över skälen för detta fostransmål. Är det forskningsmotiverat, att goda forskare behöver dessa kvaliteter? Skulle inte i så fall målet reserveras för forskarutbildningen – bara ett fåtal studenter blir ju forskare? Men målet är förmodligen motiverat av en syn på kunskap som något annat än avtäckandet av Sanningen, att den istället är provisorisk, resultat av en alltid diskutabel värdering av evidens och andra skäl som talar för respektive emot hypotesen jämförd med rivaliserande hypoteser. Att ha, eller tillägna sig, kunskap i denna moderna mening kräver eller underlättas åtminstone av att man är en autonom, rationell person.

Behöver verkligen studenter kunskap i denna sofistikerade mening när de kommer ut i arbetslivet? Många gör det inte. Å andra sidan förändras uppfattningen om vad som utgör kunskap inom ett område så snabbt att den blivande läraren, administratören eller vad studenten nu blir, behöver ha en beredskap för uppdatering. Det finns alltså en god socioekonomisk grund för högskolans fostransmål.

Motivet för att högskolan ska forma autonoma, rationella personligheter har ytterligare en grund, nämligen stärkandet av demokratin. Enligt regeringsformen åläggs det allmänna att ”verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets alla områden”. Utbildning beskrivs i regeringsformen som ”kulturell välfärd”, och det inslag i denna som utgörs av den ”fria åsiktsbildningen” nämns som en av ”folkstyrelsens grundvalar”. Högskolans fostransmål kan alltså motiveras med behovet att kvalitativt och kvantitativt säkra den fria åsiktsbildningen och därigenom ytterst demokratin.

Det är emellertid oklart vad regeringsformen egentligen ålägger högskolan. I vilken mening av ”demokrati” och ”humanism” bör högskolan främja dessa saker på alla områden? Det är långtifrån givet. För inte så länge sedan hävdade SULF:s tidigare ordförande, Bo Södersten, i en artikel på DN-Debatt att demokratin borde inskränkas.²⁰ I vissa sammanhang har även filosofer framfört tvivel på den gängse parlamentariska demokratin.²¹

Tolkningsfrågan är direkt relevant för bedömningen av den fiktive kollegan Blomkvist. Han skulle nämligen med visst stöd av exempelvis idéhistorikern Sverker Sörlin²² kunna hävda att veganismen i själva verket är en utvidgad humanism och att han genom att arrangera veganens

föreläsning just axlade sitt ansvar för humanismen. (Om detta har filosofiskt fog för sig torde ha betydelse, och den frågan återkommer i kapitlet om den allmänna etiken.)

Det finns också en inbyggd spänning mellan det demokratiska och det autonoma, liksom mellan det rationella och det autonoma. Blomkvist kan framställa sig som ett positivt föredöme i autonomi, men är kanske samtidigt ett negativt föredöme i demokrati och rationalitet - vilken egenskap ska väga tyngst? Man kan vidare fundera över om det demokratiska och det rationellt autonoma är det enda relevanta; visst finns det väl även andra viktiga drag, som medkännande och kärleksfullhet?

En fostrarroll för högskolan är en utvidgning av 1800-talets tradition med socialt och kulturellt betydelsefulla professorer. Det är också i linje med den klassiskt grekiska bildningstanken, *paideia*, som återupplivades under renässansen och i senromantikens humanistiska bildningsideal, vilket i anglosaxisk miljö blev till tanken på *liberal education*. Denna tradition har på senare år fått en växande betydelse hos utbildningsfilosofer.²³

Det finns olika preciseringar av "bildning". Martha Nussbaum, exempelvis, ser uppömandet av förmågan till inlevelse med andra som ett viktigt inslag. Sverker Sörlin tänker sig en utveckling av högskolebildningens mål i riktning mot vad han kallar "civil kompetens". Torsten Husén betonar vikten av helhetssyn och utbildning av "generalister". Ronny Ambjörnsson, liksom jag själv, har framhållit betydelsen av att studenternas förmåga till debatt och kreativt skrivande utvecklas. Några författare betonar miljöetisk medvetenhet som fostransmål.²⁴

Det är viktigt att högskolan som helhet tar ett humanistiskt och demokratiskt ansvar och mejslar ut sin särskilda roll härvidlag. Men det är problematiskt om detta ska fattas som en tjänstgöringsskyldighet för var och en, likvärdig med uppgiften att utbilda och forska. Och ska det verkliga avkrävas varje kurs, varje bok? Närmar vi oss inte då diktaturernas ideologiska programmering, i vår skräck för diktatur?

Akademisk frihet

Är ideologiska krav förenliga med högskolans tradition av akademisk frihet? Blomkvist skulle ju nämligen kunna motivera till sitt agerande med att han bara brukade sin akademiska frihet. Vad innebär egentligen denna?

Från det tidiga 1800-talet handlar det om *Lehrfreiheit*, skolans och de enskilda lärarnas rätt att välja den undervisning som ges, och *Lernfreiheit*, studenternas frihet att välja vad som ska studeras. Det är underförstått att all undervisning, liksom forskning, bestäms av högskolan själv.

Tyvärr är den traditionella akademiska friheten till stor del okodifierad. I högskolelagen ges den dessutom en formulering som bara avser kunskaps- sidan och därtill gäller en av högskolelärarnas uppgifter, forskning. Forskningen ska vara fri, sägs det, i en mening som fixeras av 1 kap 6 §:

1. forskningsproblem får fritt väljas,
2. forskningsmetoder får fritt utvecklas och
3. forskningsresultat får fritt publiceras.

Med ”frihet” avses i regel självbestämmande, *autonomi*, att man bestämmer själv över sitt handlande. Den akademiska autonomi skulle innebära att man bestämmer över det som rör den för högskolan specifika verksamheten, den förväntas inte (som i exempelvis Sovjetunionen eller Nazi-Tyskland) fixeras på politisk väg. Ansvar för härvidlag är kollektivt. Implicit finns också en tanke om *integritet*, att det är högskolans specifika karaktär som oblandad ska komma till uttryck i självbestämmandet.

I ett samhälle är naturligtvis ingen absolut autonom och ingen handlar helt utifrån sin integritet, knapphet på resurser sätter sina gränser, liksom lagstiftning och åtgärder av regering och riksdag. Vi ingår också i mönster av diverse sociala och personliga hierarkiska relationer, som tenderar att påverka oss. När vi trots allt talar om ”frihet” rör vi oss i ett spektrum från eget avgörande i en bestämd fråga till medinflytande på åtminstone en stor del av de väsentliga besluten över den egna verksamheten.

En viktig aspekt på den akademiska friheten är att högskolorna tillförs medel efter vissa principer, men att de sedan är självförvaltande och bestämmer över verksamhetens innehåll och inriktning. Under de senaste

decennierna har i allt högre grad externa forskningsintressenter kommit med i bilden. Fakultetsmedlen är beroende av den ekonomiska konjunkturen och har krympt med en allmän nedgång. Kanske önskar också utbildningsdepartementet se högskolans forskning i högre grad betald och styrd av externa intressen. I forskningsråden finns företrädare för kultur, samhälle och näringsliv, i högskolestyrelserna likaså. På flera håll har regeringen tillsatt personer från näringslivet som ordförande i universitetsstyrelser. Det finns ett växande beroende av utomakademiska intressen.

Samhället är en förvisso en legitim intressent i högskolans utbildning och forskning, eftersom verksamheten är skattefinansierad och viktig för alla. Samhällets tekniska och ekonomiska utveckling blir också i allt högre grad beroende av vad som sker på och kring högskolorna. Värderingar är ju inte heller något naturvidrigt i kunskapsproduktionen, det finns ingen intresselös Sanning. De aktuella värderingarna är inte bara av inomvetenskapligt slag utan härrör även från livsåskådning, allmän etik, politiska ideologier, skilda föreställningar om samhällelig och ekonomisk nytta.

Många menar dock att det idag sker en sådan omstrukturering av högskolorna att den akademiska integriteten och självbestämmandet hotas.²⁵ Statsvetaren Bo Rothstein går t o m så långt att han uppmanar sina kollegor att försätta den ansvariga socialdemokratiska regeringen i intellektuell karantän.²⁶

Men utvecklingen är inte ett resultat av konspiration. Den idémässiga bakgrunden är att forskning och utbildning betraktas och värderas huvudsakligen som ekonomiska resurser. En styrmodell hämtad från näringslivet, med starka ledare och en effektivare orderlinje, projektbudgetering och administrativ expertis, tycks hägra. Det kan finnas vinster med detta, men också risk för opportunist, kortsiktighet och vetenskaplig bristfällighet.

Kanhända är det en redan föråldrad syn som först nu slår igenom. En viss återkomst av ett humanistiskt bildningsideal kan som sagt skönjas. Men den slutna, auktoritära och självtillräckliga sfär som akademierna ofta utgjort är knappast föredömlig. Det är en utmaning för högskolorna att finna en ny form för den akademiska friheten.

Den akademiska friheten är huvudsakligen kollektiv, men det yttersta motivet är nog respekt för de enskilda akademikernas integritet och självbestämmande, att de får verka som självständiga och individuellt ansva-

riga i högre grad än andra ämbetsmän. Detta visar sig bland annat i praxisen att högskolornas ledningar inte, så som andra myndigheters ledningar, hålls ansvariga för vad de anställda gör eller uttalar. De får sålunda yttra sig i medierna utan att behöva representera sin institutions eller högskolas åsikter. De senare kan inte heller utan vidare "tala för" eller åta sig arbeten för enskilda lärare och forskare.²⁷ En bred skala av åsikter i samma fråga kan därför företrädas av anställda vid samma myndighet utan att detta ses som problematiskt.

Ett inslag i den akademiska friheten som är särskilt relevant för vårt exempel är friheten för enskilda, institutioner och föreningar att inbjuda icke-akademiker att tala i sammanhang som inte är en del av undervisning eller forskning. Detta praktiseras i särskilt hög grad i USA, där det också tillmäts stor betydelse.²⁸ Skulle denna aspekt av den akademiska friheten rädda Blomkvist?

Det är möjligt, men inte självklart. Högskolan har rimligen rätt att slå vakt om sin integritet och kräva att icke-akademikers föredrag i anslutning till akademien ska vara förenliga med den humanistiska och demokratiska grund som regeringsform och högskolelag anger. Å andra sidan är sammanhanget betydelsefullt. Om en anti-demokratisk framställning är en motiverad del av undervisning eller forskning, torde det högskolespecifika målet vara avgörande: den väsentliga och betydelsefulla sanningen, liksom fostran av autonoma, rationella studenter. Vargs veganföredrag i exemplet hade inte denna kontext. Om det också i sig var oförenligt med akademins integritet beror på den filosofiska tolkning som görs av det demokratiska och humanistiska kravet.

Demokratiska fri- och rättigheter

Till en diskussion om den akademiska friheten hör de grundläggande fri- och rättigheterna, liksom regleringen av offentlighet och sekretess. Jag tänker här bara beröra det förstnämnda. Skulle inte lektor Blomkvist kunna åberopa grundlagarna till stöd för att högskoleanställda har rätt att ordna och delta i politiska och andra aktiviteter i högskolan, och att föredragshållare har rätt att säga vad de vill?

Denna fråga är desto viktigare i dagsläget, då en undersökning från Arbetslivsinstitutet indikerar att rädslan för att kritisera är utbredd på många håll i den offentliga sektorn, trots att de offentligt anställda har en

starkare ställning vad gäller yttrande- och informationsfrihet än de privatanställda. Till den grupp där rädslan är stor hör lärare.²⁹

Enligt regeringsformens 2 kap 1 § gäller att varje medborgare gentemot det allmänna är tillförsäkrad

1. yttrandefrihet: frihet att i tal, skrift eller bild eller på annat sätt meddela upplysningar samt uttrycka tankar, åsikter och känslor,
2. informationsfrihet: frihet att inhämta och mottaga upplysningar samt att i övrigt taga del av andras yttranden,
3. mötesfrihet: frihet att anordna och bevista sammankomst för upplysning, meningsyttring eller annat liknande syfte eller för framförande av konstnärliga verk,
4. demonstrationsfrihet: frihet att anordna och delta i demonstration på allmän plats,
5. föreningsfrihet: frihet att sammansluta sig med andra för allmänna eller enskilda syften,
6. religionsfrihet: frihet att ensam eller tillsammans med andra utöva sin religion.

Till dessa positiva friheter hör motsvarande negativa, där individens integritet skyddas; i 2 § sägs:

Varje medborgare är gentemot det allmänna skyddad mot tvång att giva till känna sin åskådning i politiskt, religiöst, kulturellt eller annat sådant hänseende. Han är därjämte gentemot det allmänna skyddad mot tvång att delta i sammankomst för opinionsbildning eller i demonstration eller annan meningsyttring eller att tillhöra politisk sammanslutning, trossamfund eller annan sammanslutning för åskådning som avses i första meningen.

Friheterna (däremot inte skydden mot tvång) kan dock enligt 2 kap. 12 § RF begränsas genom vanlig lag och på lag grundad ”annan författning”. Demonstrationsfriheten exempelvis inskränks av ordningsstadgan; tillstånd måste inhämtas från polismyndigheten, vilken kan säga nej med hänvisning till trafiksituationen.

En viktig fråga är vad det innebär att ”begränsa” en frihet. Den gängse tolkningen är att myndighetsutövare på lagens grund under vissa förutsättningar *förbjuder* utövandet av friheten. Härigenom förskjuts tyngd-

punkten till rättstillämpning och därmed till myndighetsutövaren. Rättskravet är att denne ska kunna motivera begränsningen med hänvisning till giltig begränsningsgrund. Men det är fråga om en problematisk vägning av många motiv i de enskilda fallen. Som exempel kan man ta rätten att uttrycka tankar, åsikter och känslor, vilken enligt 2 kap. 13 § RF får

begränsas med hänsyn till rikets säkerhet, folkförsörjningen, allmän ordning och säkerhet, enskilds anseende, privatlivets helgd eller förebyggandet och beivrandet av brott. Vidare får friheten att yttra sig i näringsverksamhet begränsas. I övrigt får begränsningar av yttrandefriheten och informationsfriheten ske endast om särskilt viktiga skäl föranleder det.

Vid bedömandet av begränsningar som får ske med stöd av första stycket skall särskilt beaktas vikten av vidaste möjliga yttrandefrihet i politiska, religiösa, fackliga, vetenskapliga och kulturella angelägenheter.

Förskjutningen från lagar till rättstillämpning och myndighetsutövare innebär att ”begränsning” måste ha en innebörd som går utöver formellt förbud. En rimligare tolkning är, att det ska avse varje myndighetspersons åtgärd eller verksamhet som *medvetet hindrar* eller *väsentligt försvårar utövandet* av rättigheten. En formell frihet vars utövande i realiteten alltid ska kunna stoppas av myndighetsutövare kan ju inte vara vad som avses i grundlagen. Till begränsningar skulle i så fall höra skilda slag av negativa sanktioner mot personer som utövar sin grundlagsenliga rättighet. Hit bör räknas hot om uppsägning, framtagna av arbetsuppgift eller förflyttning, liksom krav på förhandsgranskning av uttalanden.

Omfattar verkligen yttrandefriheten den extreme veganens provocerande föreläsning, och omfattar mötesfriheten arrangerandet av den samma? Man kunde hävda att föreläsningen i viss mån hotade allmän ordning och säkerhet, åtminstone arbetsron vid Umeå universitet, liksom universitetets anseende, eftersom veganer i staden orsakat rädsla och materiell skada. Men är det tillräckligt – vidast möjliga yttrandefrihet ska ju råda? Om svaret är att det inte räcker, vore det väl grundlagsstridigt att ge negativa sanktioner för arrangemanget?

Ett skäl för sanktioner kunde vara att veganen Varg förespråkade s k utomparlamentariska aktioner, vilket innebär handlingar som strider mot lagar och förordningar. Förebyggandet av brott är ju grund för

inskränkning av yttrandefriheten. Men att folk talar allmänt för handlingar i strid med lagar och förordningar är knappast tillräckligt för ingripande. I så fall skulle man få stoppa majoriteten av moralfilosoferna, eftersom de sätter etiken över juridiken. Uppmaning till specificerade olagliga handlingar är förstås mer problematiskt. Hur ska man se på detta, om skälet är en filosofiskt etisk, i vid mening humanistisk teori som veganernas?

I paragrafen som föregår 2 kapitlets 13 § RF anges faktiskt *absoluta gränser* för yttrandefrihetens begränsning:

Begränsningen som avses i första stycket får göras endast för att tillgodose ändamål som är godtagbart i ett demokratiskt samhälle. Begränsningen får aldrig gå utöver vad som är nödvändigt med hänsyn till det ändamål som har föranlett den och ej heller sträcka sig så långt att den utgör ett hot mot den fria åsiktsbildningen såsom en av folkstyrelsens grundvalar.

Första ledet anger demokratisk godtagbarhet som en gräns. Det ålägger det omgivande demokratiska samhället ett avgörande överordnat de enskilda myndighetsutövarna. Det andra ledet betonar att de legitima begränsningsgrunderna inte får utnyttjas. Det tredje ledet tillför något nytt, nämligen att de anförda begränsningsgrunderna (d v s hänsyn till rikets säkerhet, folkförsörjningen, allmän ordning och säkerhet, enskilda anseende, privatlivets helgd eller förebyggandet och beivrandet av brott, eller i övrigt särskilt viktiga skäl förenliga med vidaste möjliga yttrandefrihet i politiska, religiösa, fackliga, vetenskapliga och kulturella angelägenheter) enbart får tillämpas såvida den fria opinionsbildningen inte "hotas".

Hotas verkligen den fria opinionsbildningen av negativa sanktioner mot Blomkvist eller den extreme veganen? Knappast av bara deras fall. Men myndighetsbeslut ska vara *allmänt tillämpliga*, enskilda fall fungerar även som exempel. Fällande i ett fall som det aktuella kan därför drabba vilken som helst för tillfället misshaglig allmän etisk ståndpunkt förknippad med starka känslor. Det hotet är inte bara en teoretisk möjlighet. För något år sedan hindrades moralfilosofen och djurrättsetikern Peter Singer efter påtryckningar från att framträda inför ett svenskt riksdagsutskott, vilket föranledde landets professorer i praktisk filosofi att göra en gemensam protest.

Var får en icke-humanist och anti-demokrat finnas?

Fast saken är komplex. Den svenska demokratin är så liberal att även icke-humanistiska och odemokratiska personer och rörelser får yttra sig och hålla möten. Men innebär det att de har rätt att framträda i vilket forum som helst, även i exempelvis högskolan? Enligt lagen om yttrandefrihet får undantag göras inom näringsverksamhet. Eftersom högskolan inte bedriver direkt näringsverksamhet, måste väl yttrandefriheten gälla där?

Det är naturligtvis riktigt. Men samtidigt är det viktigt att göra skillnad mellan privata yttranden och yttranden som sprids³⁰, liksom att skilja mellan *allmänna platser*, som gator och torg, och *offentliga myndigheter*, som domstolar, riksdagen eller högskolan. Det finns ”särskilt viktiga skäl” för att värna myndigheters integritet, organisatoriskt och verksamhetsmässigt. För att de ska fungera måste vissa former respekteras. Och till vår offentliga makts integritet hör enligt regeringsformens 1 kap. 1 § ”respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet”.³¹

Det tycks alltså vara motiverat att begränsa den allmänna yttrandefriheten inom myndighet på ett annat sätt än på offentlig plats, och att offentliganställdas yttrandefrihet skulle vara snävare än gemene mans på allmän plats. Likväl måste deras yttrandefrihet naturligtvis respekteras. Hur dessa två hänsyn ska vägas ihop är problematiskt.

Bör hänsyn till högskolans integritet kräva att exempelvis extrema veganåsikter stoppas? Men det hör ju också till högskolans integritet att slå vakt om tanke- och -yttrandefriheten. Borde inte i så fall yttrandefriheten vara mer generös i högskolan än i övriga myndigheter, kanske rentav generösare än i övriga samhället?

Man kunde mena att en sådan större generositet skulle gälla enbart uppfattningar som kan underbyggas på ett vetenskapligt eller allmänt rationellt sätt? Fast det kravet är nog rimligt uppfyllt i det aktuella exemplet. Problemet var kanske den känsloladdning och provocerande retorik med vilka åsikten framfördes. Men har inte känsla och retorisk styrka någon plats i en vid akademisk yttrandefrihet? Den generella yttrandefriheten omfattar faktiskt uttryckande av känsla.

Det är intressant att fundera över effekterna av en exceptionellt vid yttrandefrihet inom högskolan. Högskolans göranden och låtanden har

en förebildlig ställning i samhället; andra kan komma att kräva samma frihet. Men är inte det just poängen? Autonomi är ett av de centrala humanistiska och demokratiska värdena och högskolan (i synnerhet) ska medverka till att dessa värden ”blir vägledande inom samhällets alla områden”, som det i 1 kap. 2 § RF stadgas för det offentliga.

Men bör exempelvis lärarutbildare få vara nazister, och bör verkligen nazistiska lärarkandidater utexamineras? Idag ger inte högskolelagen grund för avskiljande av personer med nazistiska åsikter.³² Avskiljas kan endast student som lider av allvarlig psykisk störning, missbrukar alkohol eller narkotika eller har gjort sig skyldig till allvarlig brottslighet, då något av detta medför påtaglig risk för att studenten ska skada annan person eller värdefull egendom *under utbildningen*.

Lärarutbildningskommittén föreslår i betänkandet *Att lära och leda* (SOU 1999:63) att högskolelagen ändras så att lärarstudier kan avstängas även då ovannämnda omständigheter medför påtaglig risk för skada mot någon *under kommande yrkesutövning*.³³ Vad man tänker på är främst risken med att ha pedofiler på skolorna. Men risken för ”ideologisk skada” omfattas inte av ändringsförslaget. Ändå undergräver exempelvis nazistiska åsikter hos en lärare trovärdigheten av att denne verkar för de demokratiska värdena, så som skollag och läroplan kräver av lärarna. Sedan länge skyddsklassas ju faktiskt vissa arbetsuppgifter, fast det sker idag bara utifrån hänsyn till den nationella säkerheten.

Ett yrkesförbud för nazister skulle emellertid ha problematiska konsekvenser. De ansvariga för lärarutbildningen skulle behöva utreda misstanke om att någon är nazist – vilket kunde anses strida mot stadgandet i 2 kap. 2 § RF att ”varje medborgare är gentemot det allmänna skyddad mot tvång att giva till känna sin åskådning i politiskt, religiöst, kulturellt eller annat sådant hänseende”. Vidare, om nazister inte får bli lärare, varför ska inte detsamma gälla andra utbildningar högskolan ger, många studenter hamnar ju i offentlig tjänst.³⁴ Vill vi ha ett generellt förbud mot anti-demokratiska och anti-humanistiska åsikter och aktiviteter hos studenter, högskolelärare och offentliganställda?

Saken kan också bedömas från område till område och från individ till individ. Det kan finnas duktiga forskare och lärare som är demokratiskt eller humanistiskt tvivelaktiga, men antingen noga skiljer mellan ideologin och sitt akademiska arbete eller är verksamma på ”icke-ideo-

logiska” områden som metafysik, logik, matematik, engelska och annat. Rationalitet har inte karaktären av allt-eller-intet ens om den är extrem – den kan mycket väl vara partiell. I kulturhistorien alltifrån Platon finns ideologiskt tvivelaktiga personer som gjort betydande insatser. Gottlob Frege, exempelvis, den moderna filosofiska semantikens och matematiska logikens grundare, var anti-semit, liksom vårt lyriska nationalhelgon Vilhelm Ekelund.

Noter

- ¹⁴ Ann Fritzell, *Hur styrs den svenska högskolan?* (Sthlm: Högskoleverket, 1998).
- ¹⁵ Se inlägg i S.-E. Liedman & L. Olausson (red.), *Ideologi och institution. Om forskning och högre utbildning 1800-2000* (Sthlm: Carlssons, 1988). Se även Sigbrit Franke-Wikberg, ”Reflexioner kring högskoleutbildning och dess påverkans effekter”, i S. Franke-Wikberg m. fl. (red.), *Vetandets vägar* (Lund: Studentlitteratur, 1994).
- ¹⁶ ”The Academic Ethic”, *Minerva* XX/1-2 (1982), omtryckt i Edward Shils, *The Calling of Education*, s. 3.
- ¹⁷ Patrick J. Ford & Dean L. Hubbard & Lewis B. Mayhew, *The Quest for Quality* (San Francisco: Jossey-Bass Publ., 1990).
- ¹⁸ Som Wolfgang Brezinka uttrycker saken, ”Education is an effort to exert influence through which one attempts to improve, perfect or increase the value of the educand’s personality. Educational actions, like educational institutions, are means to ends -”; *Belief, Morals and Education* (Aldershot: Avebury Publ. Ltd., 1994), s. 1.
- ¹⁹ Torsten Husén, *Skola och universitet inför 2000-talet* (Sthlm: Atlantis, 1994), s. 255.
- ²⁰ ”Begränsa demokratin”, *DN* 14 dec. 1997.
- ²¹ Debatten mellan Torbjörn Tännsjö och Lars Bergström i *Tidskrift för politisk filosofi* nr 1 och 2 1997.
- ²² ”Humanismens fundamentalister”, *DN* 25 jan. 1997.
- ²³ Se exempelvis Kenneth Strike, *Liberty and Learning* (N. Y.: St. Martin’s Press, 1982) och Amy Gutman, *Democratic Education* (Princeton, N. J.: Princeton U P, 1987). Aktuell i den internationella debatten är Martha Nussbaum, *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education* (Harvard: Harvard U P, 1999). Svenska debattörer är bland andra Torsten Husén i *Skola och universitet inför 2000-talet* och Sverker Sörlin i *Universitetet som drivkrafter* (Sthlm: SNS Förlag, 1996) och Ronny Ambjörnsson i ”Att odla mänsklighet”, *DN* 7 jan. 1999. Se även mitt inlägg, ”Universitetet behöver en ny pedagogik”, *DN* 8 okt. 1998.

- ²⁴ Exempelvis C. A. Bowers, *Educating for an Ecologically Sustainable Society* (Albany, NY: State University of New York Press, 1995).
- ²⁵ Den akademiska friheten hotas från tre håll, sammanfattar Lena Marcusson, professor i förvaltningsrätt och prorektor vid Uppsala universitet:
 Dels naturligtvis av den statsmakt som i dag står för den övervägande delen av finansieringen och som därför helt legitimt har behov av att styra och kontrollera, dels av de finansärer utanför högskolan som står för en allt större del av forskningen och som även de vill ha ett reellt inflytande på hur medlen används. Slutligen kan också den decentralisering som kom till uttryck i 1993 års högskolereform i olyckliga fall leda till att lokalmakt som utövas utan känsla för just universitetens särart innebär en ny överhetens kommando över enskilda lärare och forskare. (*Universitetsläraren* nr 10 1997)
- ²⁶ Se *DN* 2 aug. och 8 nov. 1999.
- ²⁷ Sonja Dahl, *Universitet och högskolor: Regelsystemen och den akademiska friheten* (SULF:s skriftserie XVI, 1997).
- ²⁸ Se Edward Shils i uppsatsen "Do We Still Need Academic Freedom?", *The Calling of Education*, s. 158.
- ²⁹ Gunnar Aronsson och Klas Gustafsson, "Kritik eller tystnad - en studie av arbetsmarknads- och anställningsförhållandens betydelse för arbetsmiljökritik", *Arbetsmarknad & Arbetsliv* årg. 5, nr 3, hösten 1999. Rädslan för att säga vad man tycker är i lärarkategorin störst bland gymnasielärarna. Högskolelärarna frukar emellertid mer än grundskollärarna (25% resp. 17 %) att mötas av ovilja från chefen om man framför kritiska synpunkter och resonemang, se a.a. s. 195.
- ³⁰ Brottsbalken 16:8, som begränsar yttrandefriheten, behandlar endast "yttranden som sprids" som hets mot folkgrupp.
- ³¹ Noam Chomsky bortser från respekten för det offentliga integritet i allmänhet och den akademiska integriteten i synnerhet när han kritiserar avskedandet av den franske professorn Robert Faurisson för förnekande av Förintelsen. Chomsky ser de medborgerliga rättigheterna, i synnerhet yttrandefriheten, som enda relevant bedömningsgrund; se exempelvis det brev som senare mot Chomskys vilja kom att ingå som förord till Faurissons *Mémoire en defense*, "Some Elementary Comments on The Rights of Freedom of Expression" (11 okt. 1980), liksom artikeln "His Right to Say it" (*The Nation* 28 febr. 1981) - båda finns på internethemsidan *The Chomsky Archive*. Svante Nycander och några andra debattörer gjorde samma misstag i den s k Mattiaffären 1997.
- ³² Vid Högskolan Dalarna råddes en förmodad nazist att avbryta sina lärarstudier och man har vägrat att examinera honom. Studenten har anmält högskolans agerande till Högskoleverket, där ärendet ännu (nov. -99) ännu ej avgjorts. Skolministerns statssekreterare Staffan Bengtsson förklarar i en intervju i *DN* att han tror "det skulle vara väldigt svårt att leva upp till de mål som styr skolan om dessa inte överensstämmer med ens personliga värderingar" (19 juni 1999).
- ³³ *Att lära och leda*, s. 355.
- ³⁴ Idag får alltså offentligtanställda ha anti-demokratiska åsikter och verka för exempelvis etnisk diskriminering, även i en sådan myndighet vars integritet det kan tyckas särskilt kränka. Sålunda fällde Lunds tingsrätt Invandrarverket för att man på g a "samarbetssvårigheter" avskedat en byrådirektör verksam i sverigedemokraterna, enligt en tidningsnotis i *SvD* 10 juli 1999.

PROFESSIONSANGELÄGENHETER

– *Lägg dig inte i!* säger Blomkvist, när du ringer upp honom senare på dagen. Idéhistoriska föreningen var arrangör, och som dess ordförande har jag rätt att bjuda in föreläsare.

– *Men styrelsen har inte beslutat det här, jag sitter ju med! Den skulle knappast ha tillstyrkt Varg som föredragshållare. Och att i den här känsliga situationen på vårt universitet låta en vegan komma och agitera för illegala aktioner...*

– *Det är så du ser på saken ja. Jag bedömer annorlunda. Ett universitet ska vara engagerat i tidens frågor! Som lärare har man plikt att visa studenterna var man står!*

– *Vi ska vara sakliga och opartiska, Blomkvist! Ditt agerande är oansvarigt! Och därtill illojalt! Det här kan du få sparken för!*

– *Nu får du ställa upp för en kollega! Minns hur jag stödde dig för två år sedan...*

– *Jaha, men...*

Anställningsförhållanden

Vad innebär egentligen anställningsförhållandet? Kan man avskedas för förbrytelse i ideologi, leverne eller lojalitet, eller anställas trots sådana? Skulle en Friedrich Nietzsche, Jean-Paul Sartre eller Noam Chomsky vara möjliga vid en svensk högskola idag?

I vad mån medger högskolans anställningsförhållanden att lärarna och forskarna själva är de på en gång rationella och autonoma personer som de ska forma studenterna till? Erkänns personligt uppfattade allmän-etiska skäl som handlingsmotiverande för högskolans lärare? När American Association of University Professors bildades 1916 var huvudfrågan för den akademiska friheten frågan om fast anställning. Idag kanske frågan åtminstone i Sverige snarare bör gälla innehållet i anställningsförhållandet.

Högskolelagen är det yttersta instrumentet som reglerar professorers och andra lärares arbetsuppgifter och anställningsförhållanden. Som deras arbetsuppgifter nämns i 3 kap. 1 § att de ska ”ha hand om utbildning, forskning eller konstnärligt utvecklingsarbete samt administrativt arbete”. Det sägs ingenting uttryckligen om främjande av humanistiska

och demokratiska värderingar, eller om kvalifikationer på det området. I högskoleförordningen påpekas emellertid under rubriken ”befordringsgrund” att vikt även ska ”fästas vid förmåga att informera om forsknings- och utvecklingsarbete”. Lagen säger vidare, i 4 kap. 15 §, att vid tjänsteställning ska även ”beaktas sådana sakliga grunder som stämmer överens med allmänna arbetsmarknads-, jämställdhets-, social- och sysselsättningspolitiska mål”.

Professorernas situation håller på att förändras. Det blir lokala styrelser som bestämmer vilka arbetsuppgifter professorerna ska ha. Tidsbegränsade professurer kan inrättas. En professor har hittills i princip varit oavsättlig, har fått skiljas från tjänsten endast vid uppnådd pensionsåldern eller då vederbörande, enligt 3 kap. 4 § HL, ”genom brott eller grovt eller upprepat åsidosättande av tjänsteåligganden har visat sig uppenbart olämplig att inneha tjänsten”.

Denna bestämmelse har slopats från 1 januari 1999 (SFS 1997:1330). Nyttillkomna professorer får dela lektorernas och adjunkternas svagare anställningsskydd. Om de har tillsvidareanställning kan de enligt 7 §, lagen om anställningsskydd (SFS 1982:80, LAS), sägas upp om uppsägningen är ”sakligt grundad”. Vad detta innebär klargörs inte, men uppsägningar av ekonomiska, tekniska eller organisatoriska skäl ”där förändringar i arbetsstyrkan ingår” nämns som acceptabla. Det sägs vidare att uppsägning kan bero på ”förhållanden som hänför sig till arbetstagaren personligen” (7 § LAS), men dessa specificeras inte. Under rubriken ”Avskedande” sägs bara att detta ”får ske, om arbetstagaren grovt har åsidosatt sina åligganden mot arbetsgivaren” (18 § LAS). Ett mindre grovt åsidosättande är alltså otillräckligt som grund för avsked.

Det är oklart om avsked kräver tjänstefel eller tjänsteförseelse. Enligt brottsbalken är det tjänstefel att tjänstemannen vid myndighetsutövning åsidosätter ”vad som gäller för uppgiften” uppsåtligen eller av oakt-samhet; om brottet är att anse som grovt, ska enligt 20 kap. 1 § brottsbalken dömas för grovt tjänstefel. Tjänsteförseelse föreligger enligt lagen om offentlig anställning, 14 §, när en arbetstagare ”uppsåtligen eller av oakt-samhet åsidosätter sina skyldigheter i tjänsten”. Är ”vad som gäller för uppgiften” eller ”skyldigheter i tjänsten” detsamma som ”åligganden mot arbetsgivaren”? I så fall krävs tjänstefel eller tjänsteförseelse för avsked. Men ”åligganden mot arbetsgivaren” i LAS är en obestämd

kategori, vilken sträcker sig utanför själva arbetsuppgiften på ett sätt som är möjligt för arbetsgivaren att tänja åliggande alltefter situationens behov.³⁵

Man kan tro att högskolelagen fastslår vad som är högskolelärnarnas uppgifter, men lagen är vag. Anställningskontrakt där alla tjänsteåligganden definieras saknas. Vanligt är dock att *samarbete* och *lojalitet* i arbetsgivarens förståelse hör till tjänstemäns åligganden, vilket betyder att anställdas åsidosättande av dem gör en uppsägning ”sakligt grundad”. Kraven på samarbete och lojalitet hävdas, och med stöd av arbetsdomstolen, ”tyst framgå” ur anställningsförhållandet.

En professors eller lektors bristande samarbete eller lojalitet i förhållande till arbetsgivaren skulle alltså utgöra grund för avsked, om åsidosättandet av samarbets- och lojalitetsåtagandet är grovt. Men även om åsidosättandet inte är grovt, skulle arbetsgivaren med stöd av LAS kunna säga upp vederbörande, genom att hänvisa till att ekonomin eller organisationen skadats genom den anställdes brister så att ”förändring i arbetsstyrkan” måste vidtas för att hindra ytterligare skada.

Uppsägning eller avsked ska motiveras och varslas skriftligen. Arbetstagaren och den lokala arbetstagarorganisationen har rätt till överläggningar med arbetsgivaren om den varslade åtgärden. I händelse av tvist om en uppsägnings eller ett avskeds giltighet kan parterna gå till arbetsdomstolen. Men ledamöterna i arbetsdomstolen har tolkningsrätten och deras utslag får prejudicerande kraft.

Vad innebär samarbets- och lojalitetskraven? En snäv tolkning av *samarbete* är, att det handlar om fullgörande av den undervisning och forskning eller utveckling för vilken man anställts, i enlighet med högskolelagens och högskoleförordningens regler, övriga lagar och de verkställighetsbeslut som fattas av vederbörliga instanser. Viktigt är sådant som respekt för saklighet och opartiskhet i tjänsteutövningen, att inte svika tystnadsplikt, inte handla med jäv och inte bedriva bisysslor som strider mot lagen om offentlig anställning. Till de lagar som ska följas hör även lagen om jämställdhet och lagen mot etnisk diskriminering.

En vidare tolkning är att tjänsten även innehåller ett socialt krav. Det kan vara negativt utformat, i den meningen att anställda ska avhålla sig från sådant som vuxenmobbing, social utstötning och trakasserier. Men det kan också vara positivt i den meningen att det innebär uppfyllande

av lokal policy, smidigt samarbete med överordnade och med studenter och att läraren ska bidra till ett positivt arbetsklimat.

Ytterligare en vidgning skulle vara att tjänsteåliggandet även omfattar ett ekonomiskt krav. Också det kan vara negativt utformat, att den anställde inte ska vålla ekonomisk skada, eller positivt utformat, att den anställde bidrar till att förbättra arbetsgivarens ekonomi exempelvis genom att höja högskolans anseende och därmed dess konkurrenskraft.

Det förefaller rimligare med krav relaterade till undervisning, forskning och utvecklingsuppgift än krav relaterade till sociala och ekonomiska uppgifter, och rimligare med krav relaterade till sociala än ekonomiska uppgifter, liksom rimligare med negativa krav än med positiva. I annat fall blir högskolelärares anställningstrygghet extremt svag. Men LAS erkänner skäl som hänför sig till ekonomin.

Även om man skulle begränsa sig till negativa sociala krav är det tveksamt om de bör ha status av tjänsteåliggande, eller att deras icke-uppfyllande ska utgöra saklig grund för uppsägning. Ett skäl är det är svårt att avgränsa rimligt från orimligt socialt krav. Är det att "störa samarbetet" om man ibland röker på tjänsterummet eller ofta slarvar med disken i personalrummet? Stör den som kritiserar kollegors arbeten eller attityder, eller underkänner universitetsledningens policy?

Sistnämnda exempel aktualiserar också kravet på *lojalitet* mot arbetsgivaren. Lojalitet har en innebörd av lydnad och står därför vid första anblicken i direkt motsats till den autonomi som är förknippad med akademisk frihet och därtill utgör ett centralt humanistiskt-demokratiskt värde. Men lojalitet kan liksom samarbete ges en snäv tolkning (avse bara tjänsteåliggande) eller en vid tolkning (avse kringliggande sociala och ekonomiska förhållanden), och den kan gälla personer eller principer.

Även om man tänker sig lojaliteten som snäv och den anställde som kontraktsmässigt partiellt överlåter sin autonomi, kan man inte gärna hävda att ens sådan lojalitet är absolut. Som tidigare nämndes behöver tjänstemannen inte visa ovillkorlig respekt för etablerade procedurer. Men det är den vida lojaliteten som är problematisk ur autonomins synpunkt, liksom lojaliteten mot person, vilket är vad jag tror lojaliteten ofta tänks vara i anställningsförhållanden.

En aspekt är social lojalitet. Ibland nämns som exempel på denna att man visar respekt för fattade beslut, även om man ogillar dem. Vad

krävs av denna respekt? Att besluten åtlöds? Eller att de inte motarbetas eller kritiseras publikt efter att beslut tagits? Av fall i media att döma är det inte ovanligt att det sistnämnda uppfattas gälla i vanliga skolor. I så fall råder den leninistiska s k demokratiska centralismens princip.

En strängt uppfattad respekt för fattade beslut tycks följa av en vid social lojalitet, som innebär att man bidrar till att ens överordnade eller högskola framstår i god dager. Tänk dig att universitetets rektor indignerat och skarpt tar offentligt avstånd från veganföreläsningen och dess arrangör. Rektorn talar om kränkning av universitetet och vetenskapen. Lektor Blomkvist försvarar i lokaltidningen ilsket veganföreläsaren och sin rätt att arrangera tillställningen – rektorn förklaras vara okunnig eller okänslig för djurens lidanden och ha en föråldrad syn, jämförbar med rasism. Till kollegor och studenter pratar han därtill raljerade om den ”reaktionära”, ”hycklande” rektorn och dennes ”hysteriska” agerande. Brister han nu i lojalitet? Otvivelaktigt. Men ska det få utgöra grund för negativa sanktioner, rentav uppsägning?

Ett annat exempel är en variant på veganföreläsningen. Antag att en anställd skvallrar för media om missförhållanden i djurskötseln på en institution som använder djur i experiment, och därigenom skandaliserar sin arbetsgivare. Antag att det råkar bli känt vem som gick till pressen. Nu har offentliganställd – liksom alla medborgare – såväl yttrandefrihet som meddelarfrihet. Sistnämnda frihet preciseras både i tryckfrihetsförordningen och yttrandefrihetsgrundlagen och innebär rätt för envar att anonymt meddela uppgifter för offentliggörande i media. Ingen speciell lagreglerad sekretess förelåg, antar vi. Ändå tycks här finnas tillräcklig grund för uppsägning eller avsked, om anställningsförhållandet kräver lojalitet i en vid mening.

Ytterligare en aspekt på lojaliteten, som jag bara vill nämna och som förtjänar en egen utredning, är ekonomisk lojalitet. Med detta avses framför allt att man inte konkurrerar med arbetsgivaren eller utövar bisyssla som är arbetshindrande eller förtroendskadlig.

•

Man kan undra om inte de vida tolkningarna av samarbets- och lojalitetskraven i anställningsförhållandet direkt strider mot grundlagen. Regeringsformen förbjuder uttryckligen domstolar och andra offentliga organ

att tillämpa föreskrift som är strid med bestämmelserna i grundlag. Grundlagen garanterar medborgarna frihet att uttrycka tankar, åsikter och känslor. Begränsning av denna frihet har tre absoluta restriktioner: först demokratisk godtagbarhet, sedan att de legitima begränsningsgrunderna inte får utnyttjas och slutligen att den fria opinionsbildningen inte får hotas.

Som utreddes tidigare är det rimligt att uppsägning, avsked eller förflyttning som påföljd för yttrande av tankar, åsikter eller känslor bör räknas till begränsning av yttrandefriheten. Att sådana sanktioner vidtas mot lärare som bryter mot samarbete och lojalitet som går utöver det snäva tjänsteåliggandet, tycks vara ett exempel på att befogade restriktioner (vad som krävs för tjänsteutövandet) utnyttjas för interna organisationssyften. Eftersom det hos lärarna skulle skapa osäkerhet och ängslan för att uttrycka sina verkliga meningar och känslor, hotas också den fria åsiktsbildningen inom högskolan och därmed samhället. Är det demokratiskt godtagbart?

Ytterligare ett argument för grundlagsvidrigheten är att de vida samarbets- och lojalitetskraven är oförenliga med rättssäkerheten. Deras luddighet öppnar för tolkningar som bestäms av godtycke eller ideologisk och politisk konjunktur och därigenom upphävs den förutsebarhet och likhet i rättstillämpningen som är central för rättssäkerheten.

Twivelaktig är också den särskilda bevisregel som arbetsdomstolen tillämpar, när det gäller brott mot samarbete och lojalitet. Den innebär, att om det kan bevisas att arbetstagaren inte är utan skuld till samarbetsproblemet, så har denne brutit mot sitt samarbetsåtagande. Detta är förvillande likt en regel med omvänd bevisbörda, där den enskilde måste bevisa sin oskuld, vilken inte tillämpas i svensk rättskipning, därför att den utgör ett brott mot rättssäkerheten.³⁶ Frågan är också om inte regeln bygger på en osvensk uppfattning om delande av en kollektiv skuld, vilket förför till följd att alla parter i ett bråk – även arbetsledaren – kan sägas upp med hänvisning till brist i samarbetsåtagandet.

Miljö och kollegialitet

Även om anställningsförhållandet för högskolelärare och forskare formellt sett ger ett svagt skydd är nog realiteten bättre. Ofta är det ju traditioner och icke kodifierade regler som tillsammans med marknads-

villkoren präglar verksamheten. Detta kan slå åt båda hållen, göra så att vanskliga regler inte tillämpas, men också så att viktiga mål ignoreras.

Högskolemiljön liknar en stad med lappverk av påbyggnader från århundraden. Den har inslag av det medeltida skråväsendet och dess relation mästare-elev, dess uppdelning av världen i dem som kan, dem som håller på att lära sig och dem som ännu inte kan. Kyrkans traditioner likaså har satt sin prägel, med uttolkare av skrifterna som under sig har en stab som samlar, kompilerar och traderar arvet vidare. Forskning är ett relativt sent inslag i universitetsvärlden. Den är ett arv av upplysningstiden, men samverkade med det senromantiska bildningsidealet till att universitetsprofessorerna från 1800-talet och framåt kom att spela en viktig social och politisk roll. Universiteten fick drag av en sekulär kyrka med de akademiska ämbetsmännen i en ideologiskt ledande och fostrande roll.³⁷

Som myndighet har högskolan också en sida som vetter mot den statliga byråkratin, med avlägsna politiska beslutsfattare och neutrala, opartiska men mål-medelrationella tekniker och verkställare. Under 1900-talet tillkommer så rollen som storföretag med specialiteten utbildnings- och kunskapsproduktion, inriktad på att skapa en kunskapsmässig infrastruktur och samtidigt tillfredsställa en skiftande mängd av avnämare. Kundens synpunkter är viktiga, samhällets forskningsbehov inventeras, studenterna får göra utvärderingar. Avkastning i form av genomströmning av studenter, antal doktorsavhandlingar och mängden externa forskningsprojekt blir mätare på verksamhetens värde, i brist på något så svårbedömbart som studiernas innehållsliga värde.

Under det senaste decenniet har den nya informationsteknologin kommit in i många sammanhang, med ännu osedda omvälvningar i kölvattnet. Distansundervisningen kommer att stärkas, men kanske också distansen mellan studenter och lärare i gängse undervisning. Det kan avpersonifiera kontakterna, men samtidigt är det här naturligt att uppfatta eleverna som välutrustade informationssökare, med lärarna som handledare. Problemorientering och kritisk granskning av information är emellertid viktigt, vilket ger läraren en starkare roll.

Ser man till insidan av den akademiska världen har den kritiserats för att vara präglad av konkurrens om medel och positioner, där individernas agerande bestäms av egocentriska strategier för framgång och makt – att

hänsyn till kollegor och arbetsplats bara tas i den mån det främjar ens egoistiska mål.³⁸

Samtidigt existerar en obestridlig *kollegialitet*, exempelvis mellan professorer inom ett område och mellan lärare och forskare på en arbetsplats. Kollegialitetshänsyn ingår förmodligen ofta i en strategi av individens upplysta egenintresse, eftersom beslut som är avgörande för läraren och forskaren fattas av skiftande kollegiala instanser. Men kollegialitet utgör också miljöns sätt att motverka dominans av egenintressen och främja sammanhållningen. Den utgör en relativt osynlig del av högskoleetikens samtidigt som den i det konkreta är en oerhört viktig styrfaktor.

Kollegialiteten är normer och värderingar på beteende- och attitydplanet, stundom formulerade också på åsiktsplanet, fast sällan som uttrycklig kod. Kollegialitet kan grovt beskrivas som krav på att man ska visa respekt för och praktiskt värna om de andra som hör till samma tjänstekategori (exempelvis lärarna eller just professorerna) och samma arbetsplats (institutionen eller universitetet). Deras intressen, integritet och välfärd ska skyddas och främjas.

Redan denna beskrivning antyder problemet med kollegialiteten: det är ett accepterat av *partiskhet*. Det är underförstått att samma respekt och solidaritet inte omfattar dem utanför tjänstekategorin, att den kan slå ut hänsyn som bör visas studenter, överordnade, skattebetalarna, kanske t o m gällande lagar och föreskrifter.

Kollegialiteten kan exempelvis kräva att man inte "sätter dit" en kollega för smärre förbrytelser, kanske ens för större förbrytelser, om man uppfattar dem som enstaka och på något sätt ursäktliga. Kollegialiteten innebär ju bland annat att man värnar om kollegans och därmed arbetslagets prestige och yttre trovärdighet. Kollegialitet kan också kräva att man låter kollegans omdöme exempelvis om en student, ett avhandlingsarbete, en förvaltningsåtgärd, få stå och därmed prägla institutionens agerande, även om det är i strid med ens egen uppfattning eller ens tolkning av gällande regler.

Är nu sådan partiskhet fel? Det är ju inte detsamma som egoism. Och finns den inte inbyggd i hela systemet? Den svenska regeringsformen värnar som del av ett slags nationellt samhällskontrakt i första rummet om de svenska medborgarna. Högskolelagen och högskolepolitiken

syftar till att göra just den svenska högskolan framstående. Att Sverige skulle ha "Europas bästa skola" var ett slagord som hördes för ett par år sedan. Och ett universitetets rektor förväntas ha ambitionen att göra sitt universitet till landets främsta.

Man kan undra om inte principen om samarbete och lojalitet mot ledningen och universitetet bara är en *vertikal* form av lokal partiskhet, där kollegialiteten är den *horisontella* formen. Är det sämre att man är partisk mot kollegorna än mot universitetet eller Sverige? Och är inte en lokal partiskhet funktionell? På det sättet förstärks ju de mindre enheterna, vilket troligen gör att också de större enheterna stärks. Är inte också värnandet av de enskilda högskolornas tillförlitlighet och anseende nödvändigt för att kunskap ska kunna spela sin samhällliga roll?

Intressant i sammanhanget är att den enda skyldighet för individer som förekommer i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna är att vi har förpliktelser mot det samhälle i vilket vi lever och som låter oss utvecklas.³⁹ Det ger möjlighet till ett visst etiskt försvar av lojalitet ner genom och inom de olika samhällliga nivåerna, från stat till exempelvis högskola och lokal arbetsgemenskap.

Man finner således argument både för och emot kollegialiteten. Ändå står det nog klart att den under vissa omständigheter blir en belastning. Men när överskrids gränsen för det acceptabla? Har den gjort det i lektor Blomkvists fall? Lagen sätter naturligtvis gränser som tycks absoluta. Men högskolelärares och forskarnas ställning som ämbetsmän i staten innebär också begränsningar.

Ämbetsmannadygder

Lärare och forskare omfattas i egna och andras ögon av ett ideal om den gode ämbetsmannen. Strider Blomkvists agerande mot detta? Man kan inte ge ett generellt svar – det kan rimma med vissa inslag men bryta mot andra. Lennart Lundquist anger ärlighet, integritet och lojalitet som ämbetsmannens kärndygder.⁴⁰ Han refererar en karaktäristik av idealet som givits av Andrew Dunsire.⁴¹ Den avser visserligen brittiska ämbetsmän, men har också giltighet för Sverige:

– *disciplin* [...] innebär att tjänstemannen ska finnas på arbetsplatsen och göra skäl för sin lön. Slöhet, vårdslöshet och planlöshet är klandervärda egenskaper. Tjänstemannen ska passa tider, hålla sig till reglerna på arbetsplatsen, vara flitig, nitisk och tillmötesgående.

– *pålitlighet* innebär att tjänstemannen ska vara ärlig och rätttrådig. Nepotism, tagande av muta och stöld av offentliga medel är förkastligt. Ett mera aktivt krav är att han ska vara ekonomisk och söka de bästa lösningarna på problemen.

– *rättvisa* innebär att tjänstemannen förväntas göra det rätta. Han får inte vara partisk utan bör se problemen från alla sidor och välja rättvisa åtgärder.
– *professionell* heder omfattar i den passiva delen tjänstemannens plikt att lyda och inte obstruera sina politiska herrar. Den aktiva och positiva förutsätter att tjänstemannen verkar på ett fyndigt och fantasifullt sätt och skickligt inte bara fullgör alla överordnades önsknings utan föreslår förbättringar och presenterar överlägsna metoder.⁴²

Katalogen svarar mot en tämligen vid tolkning av samarbete och lojalitet. Det välgjorda arbetet och uppfyllandet av överordnades krav framträder som de överordnade värdena. Men där är också inslag som hänför sig till verksamheten, framför allt pålitlighet och rättvisa. Dessa värden kan motiveras både med upprätthållandet av myndighetens och myndighetsutövarens trovärdighet (organisationsperspektivet) och med omsorg om medborgarna (verksamhetsperspektivet).

Det finns emellertid ytterligare en aspekt, som radikalt förändrar bilden. Enligt den svenska regeringsformen ska ämbetsmän hävda humanistiska och demokratiska värderingar. Traditionell ämbetsmannadygder således vid närmare betraktande utrymme för ett självständigt humanistiskt och demokratiskt ansvar; vad ”tjänstemannen alltid måste följa” är enligt Lundquist att

tjänstemannen inte behöver visa *ovillkorlig respekt för etablerade procedurer* (som de föreläggs i lagar, förordningar, instruktioner, prejudikat osv.). Procedurer bör inte tillmätas ett värde i sig, eftersom de kan etableras utan djupare överväganden och trots det få samma bindande verkan som regler vilka är verkligt väl förankrade i erfarenhet. Tjänstemannen får inte bara tanklöst underkasta sig etablerade procedurer utan är skyldig att göra ett eget övervägande. De regler som finns är varken heliga eller meningslösa. Grundtanken är att de ska följas om det inte finns tvingande skäl för motsatsen.⁴³

Vad ”tvingande skäl” är kan diskuteras. Dit hör rimligen socialt etiska och allmänhetiska skäl. Det är vad exempelvis Madeleine Leijonhuvud kräver i sista hand av jurister.⁴⁴ Också på det mest lydnadsbetonade av alla områden, det militära, har soldater rätt att vägra lyda en order om de bedömer att den strider mot humaniteten och mot internationellt överenskomna etiska krigslagar.⁴⁵

Hur man än ser på dessa övergripande frågor, liksom på frågan om Blomkvists agerande rimmar med ämbetsmannadygderna, är det inte givet att alla ämbetsmannadygder i lika mån gäller ämbetsmän på olika områden av det offentliga. Det beror på *områdets särart*, för högskolans del på de specifika uppgifter som lärare och forskare har. Så Blomkvist bör kanske snarare bedömas mot bakgrund av dessa.

Professionalism

Akademisk frihet, som innebär att lärare och forskare i högre grad än andra ämbetsmän är självständiga i men också personligt ansvariga för sin verksamhet, är en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning att högskolans mål ska uppfyllas. För att en lärare ska vara *professionell* krävs tre saker, enligt Wolfgang Brezinka: professionella kunskaper, professionell förmåga och professionell moral.⁴⁶

Utifrån högskolelagen och regeringsformen kan man ange fyra hållpunkter för professionalismen. Den första är att man ska bidra till skapade artefakter med optimalt positivt värde, och att man till studenterna ska optimalt förmedla samma värden och dessas traditioner. Den andra är att optimalt utveckla studenternas förmåga att mottaga, vidareföra och själva skapa värden. Det inkluderar studenternas fostran till autonoma, rationella personer. Den tredje är att påverka studenterna till att bli demokratiska och humanistiska personer. Den fjärde hållpunkten är att samverka med andra för samhällets gemensamma bästa.

För att förverkliga dessa krävs av lärarna och forskarna utöver fackkunskaper således en komplex professionell förmåga, i vilken didaktisk, kreativ, social och moralisk kompetens förslagsvis ingår. Dessa kompetenser är naturligtvis inte något alla högskoleanställa i lika mån besitter. Som ingredienser i en kulturell formad personlighetsutrustning går de att odla, liksom man gör med fackkunskaper och kognitiv kompetens.

De förmågor som krävs är naturligtvis olika för dem som huvudsakligen är lärare och dem som huvudsakligen är forskare/utvecklare. Det krävs andra saker av kompetenta lärare än av kompetenta forskare, liksom av kunskapsmässigt eller tekniskt gestaltande personer än av exempelvis konstnärligt gestaltande. Lärare i grundutbildning behöver nog dessutom andra kvaliteter än forskarutbildare, lärarutbildare andra kvaliteter än utbildare av biologer, etc. Det finns likaså olika typer av forskare,

sådana som ägnar sig åt nyfikenhetsbestämd grundforskning och sådana som bedriver tillämpad forskning, kanske syftande till beslutsunderlag för politiker.

Särskilt viktig skulle social och moralisk kompetens vara för lärarutbildare, eftersom de har att utbilda fostrare vilka i hög grad behöver dem. Moralisk kompetens hos lärare i den vanliga skolan framhålls i utredningen om en ny lärarutbildning, *Att lära och leda*, men ofullständigt och under delvis missvisande etiketter.⁴⁷ Till en grundkompetens för alla lärare hör enligt lärarutbildningskommittén bland annat kommunikativ och social kompetens. Kommunikativ kompetens är ”pedagogiskt orienterad och svarar mot förmågan att reflektera över och samtala om skolans mål och möjligheter, dess värdegrund och den vetenskapliga grunden för de egna handlingarna”.⁴⁸ Social kompetens beskrivs som ”självinsikt och förhållningssätt till andra, med tyngdpunkt i människosyn, värderingar och yrkesetik”.⁴⁹

Trots att det finns ett visst fostransmål för högskolan har motsvarande kompetenser hos högskolelärare diskuterats föga, även om de under senare år uppmärksammas i den interna utbildningen av handledare och mentorer. Hur skulle man kunna kräva något sådant, när inte ens gedigen pedagogisk utbildning av högskolelärare krävs? Det har därtill saknats ett ordentligt incitament för högskoleanställda att ägna sig åt studenterna. I dag är undervisning ”ur karriärsynpunkt, snarare en börda”, som lärarutbildningskommittén skriver.⁵⁰

Ändå är det ingen konstig tanke att man skulle ha professorer i praktiska kompetenser likväl som i kognitivt handlag – praktisk pedagogik liksom fostran är helt egna konster. I synnerhet lärarutbildningen borde naturligtvis ha professorer inte bara *om* lärande utan även *i* lärande och relevant fostran. Att de lärarutbildande professorerna bara skulle vara teoretiker ifråga om lärande eller fostran vore lika oklokt som bara ha konstvetare till professorer i skapande konst. Det finns dock inget förslag av lärarutbildningskommittén till ändring på den punkten.

Bilden av högskolan som huvudsakligen säte för kognition och forskning är inarbetad. Det är troligen också den bilden som ligger bakom de pågående omstruktureringarna av högskolans institutioner och fakulteter till allt större enheter.⁵¹

Yrkesetik

För att lärare och forskare ska ha en professionell moral behövs förutom skilda kompetenser även yrkesetik. Inte bara kompetens utan även yrkesetik är olika på olika samhällsområden. Medan det organisations-etiska tycks vara bestämmande på förvaltningsområdet som helhet, kan nog det verksamhetsetiska sägas prägla yrkesetiken på högskolområdet. Men det beror delvis på att man inte skiljer mellan olika roller i högskolan. De som innehar ledande poster befinner sig nära såväl forskare och lärare som andra ämbetsmän i förvaltningen och har därtill en närhet till politikerns och företagsledarens roller.

Verksamhetsetiken bör rimligen spegla det förhållandet att ämbetsmannen bara är en sida av högskolans lärare och forskare. Deras verksamheter i skiftande grad även åt annat håll, nämligen konstnärernas och de s k fria intellektuellas personliga syntetisering av tänkande och värdering, kunskap och känsla, rationalitet och fantasi.

Även om professionsidentiteten behöver förändras, kan det vara viktigt att en sådan styrks. Att precisera en yrkesetik för högskolans lärare och forskare skulle stärka dessa yrkesgrupper både inåt och utåt, i förhållandet till klienter och uppdragsgivare. Medlemmarna skulle få ett eget regelverk att sätta emot en organisationsetik med lojalitet mot överordnade som grundprincip, liksom något som anger gränser för vad klienterna kan begära. En yrkesetik skulle också öka omvärldens respekt för den akademiska friheten. Men den kan samtidigt innebära att man måste acceptera interna sanktioner mot dem som bryter mot reglerna.

En intressant fråga när man formar en yrkesetik är var gränsen för yrkesrollen egentligen går. Tidigare krävdes av skollärare att de skulle leva ett i allo dygdigt liv, och det hade sina skäl. Eftersom lärare fungerar som modeller för sina elever är hela personen och hans/hennes livsföring av betydelse. På samma sätt, kan man tycka, skulle dumt, asocialt eller irrationellt beteende av akademiker vara oförenligt med deras ställning och högskoleinrättningens anseende.

Men om yrkesverksamhetens krav skulle sträcka ut sig över hela det personliga livet, skulle människor bli sina rollers fånge. Så har det traditionellt varit för exempelvis präster, och man brukar då tala om *kall*. Men jag tror att det egentligen mer handlar om *rolldominans* än om kall. Kall är ju snarare personlig hängivenhet till arbetsuppgifterna. Dessa

saker uppträder gärna tillsammans, som hos många präster, men gör det inte nödvändigtvis. Att akademiker känner sitt arbete som ett kall kan vara ett yrkesetiskt önskemål men knappast ett krav. Frågan är om roll-dominans ens är önskvärd. Den strider mot en liberal, demokratisk uppfattning att människor bör ha en privat sfär.

Bland de högskoleanställda intar professorerna en särställning i fråga om professionsidentitet. De utgör traditionellt kärnan i högskolevärlden, uppfattar sig som en fortsättning av det medeltida hantverksskrået med sig själva som mästarna, medan lektorer och adjunkter har ställning mellan mästare och gesäller. De har också fram till helt nyligen haft betydligt starkare anställningsförhållanden, högre lön och social status samt intar ofta en chefsposition.⁵²

Professorerna är ensamma på högskoleområdet om att ha formulerat en yrkesetik, vad man kallar professorernas ”hederskodex” (se Appendix).⁵³ I denna regleras framför allt förhållandet till det övergripande målet, vilket man beskriver som vetenskaplighet, liksom relationerna till studenter och ”andra forskare”. Inget sägs om förhållandet till andra lärarkategorier. I denna hederskodex finns ett ansats till en allmän akademisk yrkesetik, varför det här kan vara intressant att dröja vid den.

Enligt professorernas hederskodex skulle gränsen för egenintressen och kollegialitet vara när vetenskapligheten hotas, eller när tilltron till att detta är vad man ägnar sig åt vid högskolan hotas. Professorerna ska exempelvis vara uppmärksamma på den verkan av fördomar som den egna vetenskapliga skolbildningen kan leda till. Den centrala regeln är denna:

Professorn skall främja vetenskaplig trovärdighet genom saklighet och genom att undvika missvisande eller överdrivna påståenden samt i den offentliga debatten och eljest klargöra vad som är belagt och vad som endast är hypotetiskt. Rågången mellan vetenskap å ena sidan och pseudovetenskap och värderingar å andra sidan skall hållas så tydlig som möjligt. (Regel 5)

Om man tänker sig professorernas hederskodex tillämpad på lektor Blomkvist är det nog klart att hans agerande inte håller måttet. Fast det är inte uppenbart att Blomkvist därför handlar oacceptabelt. Samtidigt som den regeln formulerar en viktig tanke uttrycker den en delvis förlegad positivism, genom fokus endast på det kunskapsmässiga, genom den optimistiska åtskillnaden mellan det belagda och det hypotetiska

och genom att värderingar utan vidare hålls utanför och jämföras med pseudovetenskap. Skulle exempelvis framtidens etikprofessor Ingemar Hedenius intellektuella härjningar på 50- och 60-talet hålla måttet? Åtskilliga är för övrigt de akademiker som deltar i dagsdebatten, vars dramaturgi är sådan att förenkling och tillspetsning krävs. Hör inte samhällsengagemang och mediamedverkan rentav till den nya, s k tredje uppgiften?

I professorernas hederskodex figurerar huvudsakligen vad jag kallade den första hållpunkten för professionalism. Men bör inte andra inslag i högskolans mål än vetenskaplighet också sätta gränser för egenintresse och kollegialitet, framför allt ansvaret för studenterna?

Pedagogiska grundmodeller

Professorernas förhållande till studenterna formuleras på ett vagt sätt i deras hederskodex:

Professorn skall stödja sina elever och ge dem rimlig möjlighet att utveckla egna uppslag och intressen även om dessa faller utanför området för professorns egen pågående forskning. Om en elev enligt professorns bedömning sannolikt inte har några utsikter att lyckas med sina studier bör detta så skonsamt och så tidigt som möjligt klargöras för eleven. (Regel 2)

Regel 2 illustrerar att yrkesetiken delvis är formad av en bakomliggande normativ *pedagogisk grundmodell*. Regeln antyder trots sin magerhet värdet av en viss paternalistisk omsorg, kanske en kvarleva av den medeltida mästare-elev-tanken. Den kräver engagemang i studenternas situation och befrämjar personliga relationer mellan lärare och elev, något som har både goda och vanskliga sidor. Den fungerar knappast utan ett inslag av ömsesidig uppskattning, men en sådan är känslolädd och skiftande och gör därmed studenten mer sårbar och beroende. Kan det undvikas, utan att det personliga förloras?

En konkurrerande hållning är den opersonliga ämbetsmannamässiga: alla studenter ska behandlas lika och studieresultat är den enda relevanta bedömningsgrunden. Personliga relationer är inte nödvändiga eller något som befrämjar ett professionellt förhållningssätt, utan snarast något som hotar det. Fast när det gäller att befrämja kunskaps- och forskningsprocesser och därtill åstadkomma en intellektuell, humanistisk och demokratisk fostran är nog inte den ämbetsmannamässiga attityden fruktbar. Men visst finns en poäng i strävan efter saklighet och opartiskhet.

Ytterligare en annan modell är ett arv från det industriella 1900-talet, där man ser forskning som kunskapsproduktion och utbildning som tillskapande av produktionsresurser.⁵⁴ Det är modellen av läraren som produktionsledare. Stordriftstanken ligger nära till för rationell produktion; stora klasser och standardiserad undervisningsform framstår som effektivt utnyttjande av läraren. Problemet är bara att resultatet innehållsligt lätt blir okritiskt och okreativt, något tunt som lätt skavs bort.

I dag framhålls ofta en modell, inspirerad från inläring och användande av den nya informationsteknologin, där lärare främst ses som handledare/mentor. Man tänker sig att läraren ska utgå ifrån studenternas egna erfarenheter, stimulera dem till eget kunskapsökande och inbjuda till dialog⁵⁵. Frågan är emellertid om inte den förutsatta tilltron till studenternas förmåga är väl optimistisk, och att läraren här abdikerar alltför mycket.

Högskolepedagogiken skulle kunna söka på ett annat håll och uppmärksamma sin konstnärliga gren. Det finns en likhet mellan konstnärlig utbildning och intellektuell utbildning, om självständigheten och det kreativa i den senare betonas. För den konstnärliga utbildningen är lärarnas eget konstnärskap av stor betydelse. De kan naturligtvis fungera som kunniga guider till intressanta gallerier, men då är det snarare de utställda konstnärerna som är de egentliga lärarna.

Vad konstlärarna lär ut är inte bara vissa färdigheter, utan också en djupare liggande arbetsmetodologi och förhållningssätt, ytterst ett eget passionerat och egensinnigt sätt att relatera till tradition och omvärld. Detta kan man sällan läsa sig till, det *visas* snarare än utsägs. Och det visas inte av verket, utan framträder först i närkontakt med konstnären. Läraren fungerar som identifikationsobjekt och modell för eleverna, vilket kanske är den bästa formen för att lära ut.

För att detta ska fungera väl måste det förenas med stor lyhördhet för såväl studenternas behov av en tillfredsställande studiemiljö som de enskilda studenternas förutsättningar och möjligheter, utifrån en omsorg om dem som hela personer. Lärarna måste tillämpa vad som kallas ett ”studentperspektiv” i arbetet.⁵⁶ Det kräver förmodligen en intimare och vänskapligare miljö och en pedagogik där lärarna arbetar med mindre grupper och mer individfokuserat.

Viktigt är också problemorientering snarare än traditionsorientering, och därmed en betoning av kritisk prövning, debatt och skapande skri-

vande snarare än lyssnande och antecknande. På högskoleområdet finns viss debatt och värdefulla försök i denna riktning⁵⁷, men i stort sett sker en omorientering åt detta håll huvudsakligen på lägre skolnivåer.⁵⁸ Ju högre upp man kommer i skolsystemet, desto fastare grepp verkar en medeltida undervisningssyn ha.

Den konstnärliga modellen kräver förstås också att alla lärare får praktisk möjlighet att bedriva forskning, har tid att skriva böcker och delta i det offentliga livet. Och inte minst krävs att deras originalitet och egen sinne respekteras. Pluralism är ett oundgängligt värde för miljön. Är det inte först om den värnas som högskolan som helhet kan stärka de humanistiska och demokratiska värderingarna?

Betraktar man lektor Blomkvists handlande mot bakgrund av de olika förhållningssätten, resulterar det i olika uppfattningar. Ur paternalistisk synvinkel var det förmodligen oförsynt att utsätta oförberedda och känsliga studenter för den extreme veganen. Ur ämbetsmannamässig synvinkel framstår det lätt som ett brott mot vetenskaplighet, saklighet och opartiskhet, eller som ett brott mot universitetsledningens förtroende. Ur produktivitetens synvinkel kan det bedömas som ett onödigt och störande inslag i den normala studiegången. Ur handledarsynvinkel framstår det bara som ovidkommande. Men ur kreativitetens och fostrans synvinkel kanske en provokation kan vara bra, genom att tydliggöra en viktig fråga och skapa debatt som tvingar studenterna till argumentation och ställningstagande.

Auktoritetsfrågan

När man ska ta ställning finns alltså en rad olika norm- och värdekällor att gå till: grundlagar, allmän förvaltningsetik, högskolelagen, ämbetsmannadygder, kollegialitet och yrkesetik. Typiskt för varje etisk källa är att den uppställer ett ”du/man ska/bör (inte)!” Men vilken auktoritet har, strängt taget, de olika källorna?

”Auktoritet” kan avse flera olika saker som inte bör förväxlas. Det kan handla om den styrande kraft som normkällan har för handlandet, vad man kunde kalla *socialpsykologisk makt* hos regler och värden. Ju närmare den sociala miljön och ju mer s a s inarbetad och omgiven av sanktioner en normkälla är, desto större är troligen dess socialpsykologiska makt. I denna mening har grundlagen inte sällan lägre auktoritet än den lokala arbetsledningens föreskrifter och kollegors attityder.

Men ”auktoritet” kan också avse språkliga artikulationers *argumentativa status*. Här måste man kanske ytterligare skilja mellan tre olika saker: faktisk, legitim och ideal argumentativ status. *Faktisk* är den status som en uppsättning regler och värderingar de facto tillmäts antingen i skapandet och tillämpningen av andra regler eller direkt i beslut. *Legitim* är motsvarande status enligt någon överordnad regel som på vederbörligt auktoritativt sätt fixerats som sådan för området i fråga. En viktig variant härav är den rättsliga legitimiteten. *Ideal* är den status som på annan, giltig normativ grund anses bör tillkomma en regel.

Av särskilt intresse här är den legitima auktoriteten hos grundlagarna jämfört med den hos förvaltnings- respektive verksamhetsetiken på högskoleområdet. Grundlagarna är det offentligas centrala legitima normkällor, men de är inte centrala för den straffrättsliga legitimiteten⁵⁹, utan den rollen har brottsbalken och av riksdag och regering fastställda lagar.

Läget är oklart. Trots att grundlagarna saknar straffrättslig status, lägger de en klar begränsning på lagar och myndigheters föreskrifter. Regeringsformen förbjuder domstolar och andra offentliga organ, inklusive högskolan, att tillämpa föreskrift som är strid med bestämmelserna i grundlag. (Är det fråga om föreskrift som riksdagen eller regeringen beslutat ska den ändå tillämpas om felet inte är uppenbart, enligt RF 11:14.)

Ytterligare en komplicerande omständighet är vårt åtagande att följa folkrättsliga och andra internationella konventioner, vilket ger dessa en överordnad såväl legitim som ideal rättslig status. Numera är faktiskt europarådskonventionen införlivad i den svenska rätten, domstolarna kan tillämpa den direkt. En bestämmelse i konventionen kan alltså ta över en svensk lagregel.⁶⁰

Det finns emellertid ytterligare en instans med anspråk på ideal argumentativ status, därtill fräckt nog med anspråk på att vara den *överordnade* instansen: allmänheten. Som vi sett tycks den också erkännas som sådan på auktoritativt håll inom exempelvis rättssystemet och det militära. Är det rimligt? Vad innebär egentligen det allmänhetiska? Förmår det ge entydiga och tillförlitliga omdömen om vad som är rätt och gott?

Noter

³⁵ En vid tolkning ges i en skrift som utarbetats inom Svenska Kommunförbundets kansli, *Yttrandefrihet och lojalitet hos kommunala arbetstagare* (Sthlm: Svenska Kommunförbundet, 1998). Kritiker menar att man här går alltför långt i arbetsgivarvänlig riktning, se exempelvis inlägg av juristerna Kurt Junesjö och Tor Nitzelius i *Lärartidningen* nr 21 1998 och av rättshistorikern Carl Gustaf Spangenberg i *Lärartidningen* nr 21 1998 och nr 1 1999.

³⁶ Se Madeleine Leijonhuvud, *Etiken i juridiken* (Sthlm: Norstedts Juridik, 1996), s. 20.

³⁷ Se Bo Sundin, "Vad är ett universitet?" i Sigbrit Franke-Wikberg m. fl. (red.), *Vetandets vägar*, och S.-E. Liedman "Den folklige ämbetsmannen" i S.-E. Liedman & L. Olausson (red.), *Ideologi och institution*.

³⁸ Se framför allt Pierre Bourdieus utmanande studier, *Homo Academicus* (Cambridge: Polity Press, 1988; svensk övers., Eslöv: Symposion, 1996) och *Academic discourse: linguistic understanding and professional power* (Cambridge: Polity Press, 1994). Se också K. Norlander, "Vad gör strukturerna med oss?", *Häftan för kritiska studier* nr 4 1994, s. 3-10, liksom G. Colnerud, "Virtues and Ethical Principles in Academia".

³⁹ Artikel 29, I.

⁴⁰ Lennart Lundquist, *Etik i offentlig verksamhet*, s. 48. Se också hans *Demokratis väktare*.

⁴¹ Se hans "Bureaucratic Morality in the United Kingdom", *International Political Science Review*, Vol. 9, 179-191.

⁴² *Etik i offentlig verksamhet*, s. 48.

⁴³ *A. a.*, s. 52.

⁴⁴ Hon skriver exempelvis:

Under nazisttiden i Tyskland utvecklades det tyska rättssystemet till ett från grunden oetiskt system. Oavsett om konstitutionens krav efterlevdes, och oavsett om den politiska majoriteten i vederbörlig ordning tog beslutet om nya lagar, var de lagar och den rättstillämpning som diskriminerade och ledde till dödandet av miljontals judar givetvis rakt igenom oetiska. (*Etiken i juridiken*, s. 26.)

⁴⁵ Soldater har rätt att vägra lyda order om de finner ordern strida mot humanitet och folkrätt, trots att detta inte formuleras i lagen (1994:1809) om totalförsvarsplikt. I handboken *Svensk soldat* (1994) heter det att en "order som uppenbarligen strider mot grundläggande moraliska principer, som de t ex är uttryckta i folkrättens regler, ska dock inte åtyldas" (s. 93).

⁴⁶ W. Brezinka, *Belief, Morals and Education*, s. 176. Brezinka ger även ett genomtänkt förslag till övergripande professionella dygder och plikter för lärare generellt.

⁴⁷ För en mer ingående diskussion, se mitt debattinlägg i *Pedagogiska magasinet* nr 4/99, "Hur ny blir den nya lärarutbildningen?"

⁴⁸ *A. a.*, s. 68.

⁴⁹ *A. a.*, s. 81.

⁵⁰ *A. a.*, s. 285.

⁵¹ Utbildningsminister Thomas Östros ger emellertid nya signaler när han i en artikel i samband med presentationen av budgetpropositionen framhåller att förnyelsearbetet med undervisningsformer måste intensifieras, och att "ännu större fokus måste läggas på kvaliteten inom den högre utbildningen", *SvD* 20 sept. 1999.

⁵² Gunnar Eriksson, "Att vara professor. Ett lärdomshistoriskt perspektiv", *Att vara universitetslärare* (SULF:s skriftserie XIV, 1996).

⁵³ Professorernas hederskodex är antagen av Sveriges professorers förening inom Sveriges universitetslärarförbund, SULF.

⁵⁴ Se exempelvis Sigbrit Franke-Wikbergs analys i ”Reflexioner kring högskoleutbildning och dess påverkans effekter”, i S. Franke-Wikberg m. fl. (red.), *Vetandets vägar*. Ett exempel på denna modell ges av Ulf af Trolle, *Mot en internationellt konkurrenskraftig akademisk utbildning* (Lund: Studentlitteratur, 1990).

⁵⁵ Se exempelvis *Att lära och leda*, s. 288.

⁵⁶ Se Lars Pettersson m fl, *Studentperspektiv på verksamheten vid universitet och högskolor – utveckling och helhet* (Stockholm: Högskoleverkets arbetsrapporter, 1999).

⁵⁷ En experimentator på detta område var den amerikanske filosofen Joseph Tussman, vars arbete på 60-talet diskuteras av Katherine Trow, *Habits of Mind. The Experimental College Program at Berkeley* (Berkeley, California: Institute of Governmental Studies Press, University of California, 1998).

⁵⁸ Lärarutbildningskommittén betonar i *Att lära och leda* att ”fantasi och skapande utgör centrala inslag i skolans arbete” och framhåller att ”den estetiska kunskapen utgör ett angeläget kunskapsområde för alla lärare - oavsett ämne/ämnesområden eller skolform” (s. 55). Därför ska läraren ”kunna utnyttja olika kulturformer och konstnärliga uttryck i skolans läroprocesser” (s. 56) - det torde rimligen gälla även lärarnas lärare, högskolelärarna. Ett sådant synsätt saknas exempelvis i analysen av pedagogisk skicklighet i betänkandet *Lärare för högskola i utveckling* (SOU 1996:166).

⁵⁹ Se Erik Holmberg och Nils Stjernquist, *Grundlagarna med tillhörande författningar* (Stockholm: Norstedts, 1980), s. 45.

⁶⁰ Madeleine Leijonhuvud, *Etiken i juridiken*, s. 23.

ALLMÄN ETIK

Du funderar. Du känner ju Blomkvist sedan länge. Han menar sig nog ha starka skäl för det han gör. Du delar inte Blomkvists uppfattning att veganernas sak är alltigenom god. Men har du verkligen tänkt igenom frågan ordentligt, är det uteslutet att de har etiken på sin sida? Fast – gör vi inte alltid vad vi upplever som rätt? Kan man verkligen resonera objektivt i värdefrågor? Är inte moraliskt språk bara ett slags känsloutryck, något varken sant eller falskt, och hela idén om att man kan rättfärdiga moraliska ståndpunkter således en orimlighet? Men även om Blomkvists åsikt eller handlande nu skulle vara orätt ur allmän-etisk synpunkt, är det hela världen – han kan väl ändå vara en moraliskt god människa? Ja, vilken betydelse skulle sådana etiska eller moraliska bedömningar ha? Står de verkligen över allt annat?

Inledning och indelning

Man kan inte utesluta att lektor Blomkvist arrangerade föreläsningen av J. Varg i syfte att komma i fördelaktigt ljus i hennes vackra ögon, vilket i tur skulle öka hans chans att vinna henne. Om så vore fallet ligger Blomkvist moraliskt sämre till, kan det tyckas. Ty tanken på det moraliskt riktiga handlandet är traditionellt tanken på ett idealt handlande för oss *som medmänniskor*, inte som privatpersoner, tjänstemän, akademiker eller vad vi i övrigt må vara⁶¹ – och själviskhet tänks då i regel vara utesluten.

Men Blomkvist känner du inte som en cyniker. Man kan anta att han menar sig ha goda skäl av allmän-etisk art för sitt handlande, kanske menade han sig rentav göra sin moraliska plikt. Det skulle dock inte utan vidare göra honom och hans handling berömlig. En enögt eller skevt fattad etisk ståndpunkt behöver inte vara att föredra framför en icke etisk. Världen har troligen lidit större skada av missriktad idealitet än av att folk skött sina egna angelägenheter. Allt tycks hänga på om han har de *giltiga* etiska skälen, om han gjorde vad som verkligen är rätt. Men även om skälen för handlingen vore bristfälliga, kunde de väl åtminstone spela roll för bedömningen av honom som *person*?

Det intressanta i det här sammanhanget, kan man tycka, är dock inte lektorns person utan *handlingen* som sådan, oberoende av vem som råkade

göra den. Man måste skilja mellan bedömning av person och bedömning av handling. Den förra bedömningen skulle (om alls) bara delvis bero av den senare. Den senare, däremot, beror inte alls av den förra, skulle många mena. Är det så säkert? Och kan man alls avgöra personers moraliska halt eller handlingars riktighet – i så fall hur?

Sedan drygt två tusen år har dessa frågor stått i centrum för filosofers etiska undersökningar, vilka resulterat i analyser av och principer för det önskvärda mänskliga livet och handlandet. Filosoferna har i regel talat om ”etik” utan kvalificerande epitet, men för att skilja deras traditionella studieområde från andra etiska gebit (skilda områdets etik, vilket förstås filosofer också sysslat med) föredrar jag att kalla det för ”allmän-etik”, av skäl som torde framgå av nästa avsnitt. I det här kapitlet kommer jag omväxlande att använda ”etik” och ”allmänetik” för samma sak.

Etikens huvudområden är teorier om människan som moraliskt handlande, teorier om det rätta och det orätta, det pliktenliga och det förbjudna, i mänskliga handlingar och i handlingsdispositioner (dygder), liksom teorier om vad som har värde i stunden och livet som helhet. Ett särskilt gebit är etikens och moralens språk, ontologi och metoder för rättfärdigande av ståndpunkter, ibland kallat meta-etik, eller värdeteori.

Studier på dessa områden kan i sin tur indelas i deskriptiva och normativa. *Deskriptiv* etik är beskrivningar av och faktueella teorier om människors normer och värden, ifråga om såväl handlingsdispositioner och handlande som moraliskt språk och argumentation. *Normativ* etik utgörs av utsagor om och principer för önskvärda respektive icke önskvärda egenskaper hos desamma.

Moralfilosofins kärna är den normativa etiken. Inom deskriptiv etik finns möjlighet till gängse vetenskaplig objektivitet, i meningen intersubjektiv prövbarhet på observationell grund. Det har gjort att den i stor utsträckning tagits över av andra discipliner som sociologi, etnologi och psykologi. Men svaren på de normativa etiska frågorna saknar tyvärr, eller kanske lyckligtvis, denna vetenskapliga objektivitet. Därför har de förblivit hos filosofin. Det betyder förstås inte att alla svar är lika gångbara. Många tankar råder en relativt stor enighet om, som att död och lidande är något ont och att liv och glädje är något gott. Men det betyder att man initialt kan ställa sig tveksam till de mer precisa etiska teoriernas objektiva tillförlitlighet.

En orsak till de normativa frågornas svårighet är att vi alltså saknar en vetenskaplig semantik för etikens och moralens språk, dvs en klar uppfattning av norm- och värdeuttryckens språkliga innebörd. Därmed saknas också en säker grund för deras korrekta bruk, det är rentav osäkert om logiska principer är tillämpliga. Men semantisk bristfällighet föreligger i kanske än högre grad hos de sk värdenihilister (eller emotivister) som avfärdat tanken på rationalitet i den normativa etiken med hänvisning till att norm- och värdespråk egentligen är tomt, bara utgörs av känslouttryck eller blotta försök att få andra att göra vissa saker.

Tills motsatsen bevisats är nog det rimligaste att utgå från det faktum, att vår normativitet formuleras begreppsligt i ett överpersonligt språk och fungerar i en intersubjektiv kommunikativ gemenskap, liksom att vi sedan årtusenden argumenterar i termer av principer och har krav på logisk konsekvens, samt förutsätter någon form av mer-än-personlig giltighet i etiska principer och resonemang. Hur som helst kommer jag att utgå från detta här, där utrymmet inte tillåter en omsorgsfull argumentation i saken.

Etikens profil i tre drag

Det kan verka missvisande att tala om en etisk tradition, eftersom det finns konkurrerande tankelinjer, med skiftande och inte sällan antagonistiska synpunkter. Ändå tror jag att man kan urskilja en tillräckligt gemensam profil i många filosofers etiska tankar, som gör att man kan tala om en tradition. Den kan beskrivas genom tre gemensamma ansatser, vilkas närmare utformning givit olika tankelinjer.

Den första ansatsen kan man med ett klumpigt uttryck kalla *överhöghetsstanken*. Etik berör, som Platon låter Sokrates uttrycka saken i *Staten*, inte ”en alldaglig sak, utan det gäller, huru vi böra leva våra liv”.⁶² Tanken är att det finns en yttersta norm- och värdeskala, en som har den ideala överhögheten över de många olika skalor som verkligheten inrymmer. Kännedom om denna skulle innebära kännedom om hur man bör handla och leva och ge möjlighet att avgöra vilka människor som är de bästa respektive de sämsta.

Denna tanke har bakgrund i en hierarkisk samhällsstruktur. Men den stöddes även av det deduktiva och axiomatiska tänkande som utvecklades i antikens Grekland: vissa begrepp och satser befanns vara mer grund-

läggande än andra, man antog att det i exakt och systematiskt tänkande alltid finns någon eller några yttersta principer, på grundval av vilka slutsatser om enskilda fall kan dras.

Överhöghetstanken som en idé om rangordning mellan norm- och värdeskalor innehåller också en föreställning om att den sökta, överhöga norm- och värdeskalan har en giltighet som inte är godtycklig, utan tvärtom är allmänt giltig. Filosofer har tolkat innebörden av denna giltighet på olika sätt, och de har försökt rättfärdiga den på olika vis.

Den andra ansatsen är den *humanistiska tanken*. Det är tanken, att den överhöga norm- och värdedimensionen är den som artikulerar det specifikt mänskligt goda/onda. Den etiska reflektionen fick, som Alasdair MacIntyre hävdar⁶³, sin (västliga) begynnelse i Grekland under efterhomerisk tid, när begreppet om överlägsenhet – att vara den bäste – frikopplades från börd, social ställning och yrke. I stället var den något som åtminstone i princip vem som helst kunde ha, i kraft av sitt mänskliga förnuft. Den etiska frågan var vilka kvaliteter som gav den etiska överlägsenheten.

Även i den kristna traditionen finns en jämförbar humanistisk tanke, även om den är svept i teologi. I Nya testamentet formuleras en syn på gudsriket som identiskt med vad grekerna kallade det högsta mänskligt goda, den tanken framförs att detta skulle vara kärleken. Där finns också tanken att uppnåendet av detta kärleksmål har företräde framför såväl samhällliga regler som den föregivet gudagivna lagens bud.

Den humanistiska tanken är så förknippad med vår uppfattning om etik, att Henry Sidgwick för hundra år sedan föreslog distinktionen mellan etik, politik och teologi vara den, att *etik* fokuserar på det specifikt mänskligt goda, medan *politik* fokuserar på det för (den enskilda) staten eller samhället goda, och *teologi* sysslar med det för hela tillvaron goda.⁶⁴

Den tredje ansatsen är *den universalistiska tanken*, tanken att inte bara det egna mänskligt onda eller goda gäller, utan att alla andras onda eller goda är lika viktigt som ens eget, och därför strängt taget vars och ens etiska angelägenhet.⁶⁵ Det är i sin kärna en föreställning om ett allmänt och lika människovärde, en tanke som brukar förknippas med Jesus, men som fanns även tidigare hos en del grekiska filosofer.

Det är vanligt att uppfatta antikens grekiska filosofer så att deras etiska perspektiv är egocentriskt, att det handlar om det goda livet för

egen del. Men det stämmer inte riktigt. Redan den grekiska semantiken och logiken talade emot det. Eftersom det överlägset goda är knutet till det specifikt mänskliga, tänks det etiska idealet vara allmängiltigt. Det innebär att om något är etiskt gott för en själv, är det så också för varje annan med samma mänskliga natur, och det faller sig då naturligt att rättvisa innebär att alla människors goda respekteras.

Hos Platon och Aristoteles beslöjades emellertid den slutsatsen och byttes mot en tanke om naturlig över- och underordning, på grund av en teori om att människor skiljer sig åt ifråga om den specifikt mänskliga naturen, vilket för dem var detsamma som förnuftet. Inom den sofistiska skolan odlades emellertid tidigt en tanke på en naturlig ordning, där alla har lika rätt till ett gott liv. Sofisten Alkidamas lär ha författat en deklARATION om de mänskliga rättigheterna.⁶⁶ Tanken togs upp av stoikerna, under romartiden de dominerande filosoferna, vilka drömde om en universalstat omfattande alla människor.

•

Dessa tre tankar har således varit något av ett axiom inom den etik som filosofer traditionellt arbetat med, men var och en har sina problem, framför allt finns det spänningar mellan dem.

En spänning är den mellan överhöghetstanken och universalismen, motsättning mellan universalistiska ambitioner och samhälleliga, gruppvisa, familjemässiga och personliga mål. Under de senaste decennierna har särskilt feministiska filosofer kritiserat universalismen för principorienterad rigiditet⁶⁷. Man har hävdad det etiskt legitima i att sådana som man har en speciell omsorgsrelation till ges företräde framför andra, utan att för den skull ge upp tanken på alla människors lika värde. Denna s k *omsorgsetiska* tanke (som ofta kombineras med en modernisering av aristotelisk dygdeetik), spelar en betydande roll på det vårdetiska området.

Omsorgsetiken innebär ett försvar av partiskhet. Men det är en partiskhet giltig inte bara för en själv eller några utvalda andra, utan något som föreskrivs alla andra och därigenom är möjligt att formulera i en universell princip. En sådan princip skulle vara begränsad till vissa roller, som att man är i en förälder-barn-relation, och vissa sammanhang, som familjelivet. En omsorgsetiker skulle naturligtvis inte föreslå exempelvis domare att vara partiska i sina domslut.

Det avsteg från strikt universalism som omsorgsetiker förespråkar skiljer sig emellertid knappast från vad mer hårdnackade universalister som exempelvis R. M. Hare och Peter Singer slutligen kommer fram till. Dessa är nämligen beredda att gå långt i accepterande av olika partiskheter, därför att de tror att det på det stora hela och i långa loppet blir bäst för alla – så som människorna och världen nu är.

Den spänning som finns mellan universalism och humanism går emellertid åt motsatt håll. Majoriteten av de äldre moralfilosoferna utgick ifrån att universalismens gräns gav sig själv av humanismen, strävan efter det mänskligt goda. Det ifrågasattes knappast heller före utilitaristen Jeremy Bentham, vid slutet av 1700-talet, en tid då många betraktade djuren som själlösa varelser. Jeremy Bentham menade att arttillhörighet, tal- och tankeförmåga egentligen är ovidkommande, om etikens mål är största möjliga lycka för största möjliga antal. Djuren är kännande varelser, vilka liksom människor kan erfar lust och lidande; de är tillräckligt lika oss för att vara värda etisk hänsyn, menade han.

Hans tanke har bidragit till att hundra år senare nära nog en majoritet av moralfilosoferna tänker sig att den etiska sfären omfattar åtminstone primaterna och andra ”högre” däggdjur, kanske rentav alla kännande varelser. De mest kända bland dem är Peter Singer och Tom Regan, vilka argumenterat för att universalismen rimligen måste innebära att etiken utsträcks till att omfatta alla som kan vederfaras gott respektive ont. Enligt deras *sk djurrättsetiska* ståndpunkt är åsidosättande eller nedvärdering av djurens intressen en orättfärdig artpartiskhet, ”speciesism”, jämförbar med rasism eller sexism. Här knyts således etik till vad alla människor bör göra snarare än till vad som är gott för alla människor.

Än mer extrema former av universalistisk utvidgning av etiken förekommer hos filosofer som Albert Schweitzer, Aldo Leopold, Kenneth Goodpaster eller Arne Næss, vilka vill innefatta allt liv. Men om man driver universalismens tanke på bekostnad av det mänskligt goda, eller om man driver universalistisk humanism på bekostnad av vad många uppfattar som legitima partiskheters goda, får man en konflikt med själva tanken på etikens överhöghet. Den överhöga etiken blir problematisk – för oss konkreta, samhällsligt levande människor.

Hur som helst, det finns uppenbarligen inslag i den etiska traditionen som lektor Blomkvist, liksom veganen J. Varg, skulle kunna hänvisa till

för att försvara sitt handlande. De har således en argumentativ uppbackning, vilken jag även som oense skulle kunna peka på för att skydda min arbetsgivare liksom min kollega från skandalisering. Men räcker det för att ett handlande ska anses etisk rättfärdigat? Och vad skulle överhuvudtaget ett sådant rättfärdigande innebära?

Vad är ett gott liv?

Överhöghetstanken innebär, som vi såg, att det skulle finnas allmänt giltiga egenskaper som gör liv etiskt goda respektive onda, liksom allmänt giltiga villkor under vilka en handling är etiskt orätt respektive rätt eller plikt. Den ståndpunkt man intar ifråga om det goda livet tenderar att bestämma ens ståndpunkt ifråga om handlingsriktighet, så att handlingar ses som rätta i den mån de antingen uttrycker eller leder till ett gott liv. Men bestämmandet går också i motsatt riktning, krav på de giltiga normativa principerna begränsar tankar på livets goda.

Problemet för en teori om det etiskt goda och dåliga är att den måste finna ett slags universell myntfot, något för alla etiskt relevanta varelser gott respektive dåligt, som samtidigt tänks ange värde över alla andra värden. Detta är svårt nog, om man med humanismen antar att det etiska handlar om det i människoliv dåliga respektive goda, med tanke på hur skiftande människoliv kan vara. Men det blir naturligtvis ännu svårare om man av universalistiska skäl måste vidga kretsen till det för allt (kännande) liv goda.

Länge var begränsningen till människoliv naturlig. Alltsedan antiken var huvudkonflikten mellan tre uppfattningar. Den första brukar kallas *hedonism* och förknippas framför allt med Epikuros; den innebär att lust, eller möjligen lycka, är det enda goda i sig i livet. Den andra, som brukar kallas *dygdeetik* och förknippas med Platon och Aristoteles, går ut på att innehavet och praktiserandet av en uppsättning karaktärsdrag – dygder – är det i sig goda. Till de centrala etiska dygderna (de s k kardinaldygderna) hörde vishet, mod, besinningsfullhet och rättrådighet. Den tredje uppfattningen är kristen *kärleksetik*, tanken att det i sig goda livet är människoandens kärleksfullhet, i regel modifierad av det teologiska hyllandet av Gud och det för hela skapelsen goda.

Den hållning som mer än andra kom att påverka vår tid var Epikuros hedonism. Den skiljde sig från andra, osofistikerade former av hedonism

genom att förespråka att man skulle grunda sina val på en kalkyl av den lust och olust som olika handlingsval ledde till över tiden. På framför allt engelsk grund sammansmälte den kalkylerande hedonismen under 1700-talet med universalismen, som fått förnyad kraft genom den newtonska fysikens framgångar. Det resulterade i den s k lycko- eller nyttomoralen: *utilitarismen* – den moralfilosofiska linje som nog kan sägas ha varit förhärskande under 1900-talet.⁶⁸

Hedonismen är samtidigt det många uppfattat som stötande i utilitarismen, därför att den ger en alltför endimensionell syn på det mänskliga livet. Utilitarister försökte bemöta kritiken genom att, som John Stuart Mill, skilja mellan lägre, mer animalisk lust, och högre, mer specifikt mänsklig lust, eller att, som G. E. Moore, arbeta med flera dimensioner av etiskt värde – förutom lust/lycka även sådant som frihet, vänskap, kunskapsökande och konstupplevande. Under de senaste decennierna tenderar utilitarister att ersätta lust med tillfredsställande av önskemål (”preferenser”) och olust med bristande tillfredsställande av önskemål.

Tanken på alla människors lika värde har i utilitarismen en något speciell utformning. Alla människors lust/lycka/önskeuppfyllelse, respektive deras olust/olycka/bristande önskeuppfyllelse, ska räknas lika. Men likställighet innebär enbart att upplevelsekvantiteter och -kvaliteter bedöms lika hos alla, att det positiva vägs lika mot det negativa, oavsett vem som upplever dem. Individerna framstår som kärl som rymmer positivt respektive negativt värde. Bara totalsumman för alla tillsammans är etiskt avgörande i kalkylen.

Utilitarismen ställs ofta mot Kants s k *pliketik*. Den är starkt påverkad av den kristna tanken om varje enskild människas oändliga och lika värde, oberoende av vilka de är och vad de uträttar. Människornas värde grundar sig i deras väsensgenskap att vara förnuftiga moraliska agenter. Han tänkte sig att de alla bör respekteras och behandlas som sådana, dvs. som vad Kant kallar ”mål i sig”, och inte enbart som ”medel” för något syfte. Kant betraktade sin etik som en osentimental, handlingsorienterad version av kärleksetik, genom att den inte förlitar sig på skiftande känslor. Istället försöker den, likaså inspirerad av den newtonska fysiken, att formulera en serie förnuftsbaseade ovillkorliga imperativ som skulle utgöra moraliska lagar för vårt handlande.⁶⁹

Motsättningen mellan utilitarism och kantianism är överdriven. Hos båda finns tanken att plikt bör göras för att det är plikt, liksom en koppling mellan pliktuppfyllelse och ett gott liv. För utilitaristen är den handling plikt som åstadkommer mesta möjliga av det goda livet för alla. Kantianen, å andra sidan, räknar ut vad plikten bjuder genom att fundera över om allmän efterlevnad av hans handlingsprincip är förenlig med en värld som i alla avseenden vore den bästa, ett ”ändamålsens rike”. Där tänks naturligtvis människorna också vara lyckliga.

Kant betonar individens frihet, autonomi, men det är en frihet som innebär att hennes förnuft underkastar sig allmängiltiga morallagar. Att den handlande fritt kan välja sin handling är för utilitarister förutsättningen för allt värdeskapande, och kan därigenom sägas utgöra ett fundamentalt värde för dem. Det är ingen slump att utilitaristen John Stuart Mill också är förgrundsgestalt i den liberala traditionen, med dess betoning av att den enskilde bör få välja vad hennes förnuft finner vara gott för henne (inom vissa gränser). Det är en moderat version av det radikala hävdande av självstyre som man fann hos antikens skyniker – den mest kände är Diogenes från Sinope (”Diogenes i tunnan”).

När man ska ta ställning mellan skilda uppfattningar om det etiskt goda bör man vara klar över hur man förstår etikens karaktär. Man kan skilja mellan två motsatta poler i synen på det etiskt goda, *maximalism* respektive *minimalism*. I en maximalistisk uppfattning försöker etiken ange det fullkomliga människolivets karaktäristika, och det optimalt goda människolivet (för alla) blir etikens mål. Det är den dominerande uppfattningen bland antikens grekiska moralfilosofer, men också i kristen kärleksetik, hos kantianer och huvuddelen av utilitaristerna. Och det är troligen en sådan syn som ligger bakom föreställningen om etikens överhöghet.

Men det finns också några som går åt motsatt håll. Enligt en minimalistisk uppfattning ska etiken bara ange de principerna för ett elementärt gott eller ett drägligt liv (för alla). Hit hör framför allt Karl Poppers skyniska negativa utilitarism, formulerad i polemik mot alla utopistiska försök att skapa Det Goda Samhället. Den negativa utilitarismen är tanken att etiken bör begränsa sig till att häva lidande. I samtida utilitaristisk debatt finns också en tendens att skruva ner det maximalistiska draget.⁷⁰

Minimalism kan motiveras med omöjligheten att formulera en idé om det för alla människor fullkomligt goda livet. Det kan också motiveras med att lidande har oerhört mycket större betydelse än lycka eller andra goda ting.⁷¹ Och det styrks av en skepsis att det verkligen skulle höra till vår överordnade plikt att göra alla lyckliga – att inte skada dem eller göra deras liv odrägliga kan tyckas räcka.

Troligen är det lättare att ange vad som är allmängiltigt ont i livet än vad som är allmängiltigt gott. Så fort man kommer över på frågan om vad som gör livet gott, kommer åsikterna att gå isär. Skulle man ändå försöka ge svar kommer man antingen att ge ett som känns alltför magert – som lust –, alltför krävande – som kärlek gentemot alla – eller alltför speciellt – som de platonska kardinaldygderna.⁷² I alla fallen hotas det mänskliga livets rikedom med radikal devalvering.

Jag anser kritiken av maximalism vara berättigad, samtidigt som minimalism kan bli för inskränkt, den sätter etikens mål alltför lågt. Mer attraktiv förefaller en mellanposition vara. Enligt en sådan skulle det positiva etiska värdet vara bevarande av de grundläggande villkoren för att individer ska kunna skapa för sig vad de finner vara ett gott liv. Till sådana villkor hör inte bara liv och lem, utan också att individerna är besluts- och handlingsförmögna individer som själva kan forma sina liv (dessa villkor kan tolkas på ett sådant sätt att också icke-mänskliga varelser kan uppfylla dem). Det är en kombination av minimalism och den liberala traditionens värnande av individernas autonomi och integritet.⁷³

Med den syn jag föreslår skulle allmänetik inte vara överhög i meningen den ytterst avgörande normativa instansen i varje livs- och handlingsfråga, den som vi i sista hand bör kunna hänvisa till för att rättfärdiga våra göranden och låtanden. Den skulle bara vara överhög i relation till vad som i allt handlande bör respekteras, men säger inte någonting om vad som därutöver bör göras.

Den behöver alltså alltid *kompletteras* av värderingar och normer specifika för enskilda, grupper och verksamhetsområden, värderingar som kan ha en mer optimala karaktär. Detta innebär att bildningsmål för högskolan, eller yrkesetik för högskolelärare, är en viktig uppgift för etik vidare fattad. Varje sådan speciell etik behöver strängt taget en egen bas, en egen filosofi. Individerna, grupperna, yrkena och verksamhetsområdena

själva har som moraliska subjekt ansvaret för vilka s a s extra-etiska värderingar som ska styra deras verksamheter.

Om handlingars riktighet

Även om man skulle begränsa den allmänna etikens ambitionsnivå, är frågan om det finns allmänt giltiga principer för när en handling är etiskt orätt respektive rätt, eller plikt. De skulle i så fall kunna utgöra premisser i praktiska *deduktiva slutledningar*. Att uppställa sådana tänks ofta vara huvudingrediensen i vad som brukar kallas *tillämpad etik*.⁷⁴

En deduktiv slutledning är ett språkligt argument i vilket en eller flera etiska principer tillsammans med en beskrivning av alla i situationen relevanta fakta logiskt ger slutsatsen, en beskrivning av vad man (agenten) bör göra under omständigheterna. Modellen är alltså:

- (1) Etisk(a) princip(er)
- (2) Relevanta fakta i situationen

- (3) Vad agenten bör göra

Vilka är de giltiga etiska principerna, exakt vilka egenskaper hos en handling skulle göra den orätt respektive rätt, eller plikt? Det är vanligt att man härvidlag skiljer mellan konsekvensetik, populärt kallad utilitarism, och icke *konsekvensetik*, ofta kallad *deontologisk etik*. Den senare är i regel kristen sinnelagsetik eller någon form av kantiansk pliktetik, med en uppsättning principer som föreskriver eller förbjuder vissa handlingar.

Utilitarismen tänks vanligen gälla *enskilda* handlingar, men uppfattas också ofta att gälla handlingssätt eller regler för handlingar. I alla fallen, tänker man sig, gäller att det bör utföras/tillämpas som av alla (fritt) valbara alternativ åstadkommer bästa möjliga balans av positivt egenvärde över negativt egenvärde för så många som möjligt. En variant är att inte faktiska utan tänkta sannolika konsekvenser, eller möjligen de konsekvenser som tenderar att uppträda, är det avgörande. Grundprincipen, i skissens form, är:

Handlingen H bör göras om, och endast om, H har (alt. tros ha, eller tenderar att ha) bättre totala konsekvenser än varje alternativ handling som agenten (fritt) kunnat välja att göra i situationen

Skulle denna princip oförmedlat tillämpas i fallet med Blomkvists arrangerande av veganföreläsningen, handlar den etiska bedömningen således om detta var den handling som under de rådande omständigheterna hade, eller föreföll ha, de bästa totala konsekvenserna, jämfört med konsekvenserna av alla andra möjliga handlingar i situationen. Skulle så vara fallet, gjorde Blomkvist sin etiska plikt – även om lagar och universitetsförordningar bröts. Om man räknar med konsekvenser för alla kännande varelser ökar förstås chansen att han faktiskt gjorde sin plikt.

För Kant och andra deontologer är det *handlingssätt*, eller typer av handlingar, som har moraliska egenskaper – handlingssätt är plikt, rätt eller orätt på grundval av sina karaktäristika. Vilka dessa är formuleras i ovillkorliga påbud eller förbud av den art som man finner exempelvis i Gamla testamentet. Ett exempel på en sådan plikt, formulerad av bland andra Platon, är att vi bör lyda vårt lands lagar. Andra centrala deontologiska plikter skulle vara:

Gör inte handlingen H om den innebär att du ljugar
Gör inte handlingen H om den innebär att du dödar
*Gör inte handlingen H om den innebär att du kränker
någons värdighet*
*Gör inte handlingen H om den innebär att du berövar
någon friheten*

Kännetecknen på handlingarna är emellertid inte rena, de innehåller hänsyftningar både på avsikt och på verkningar ("ljugar", "kränker", "dödar"), varför, återigen, motsättningen mellan utilitarister och deontologer framstår som överdriven. Utilitarister är till och med strängare än exempelvis Kant i att fixera vår plikt, eftersom de har ambitionen att etiskt klassa alla möjliga handlingar, medan kantianska morallagar lämnar utrymme för eget avgörande. Det sker genom att en princip som den att man bör förverkliga sina mänskliga resurser kan uppfyllas

på olika sätt, men framför allt genom att man i händelse av kollision mellan plikter får välja vilken man ska följa.

Om man utgår exempelvis ifrån att principen

Gör inte handlingen H om den innebär att du ljugar

är giltig, men att likväl principen

Gör inte handlingen H om den innebär att du dödar

är giltig, kan omständigheterna råka vara sådana att det inte går att både tala sanning och undvika att göra så att någon dör, exempelvis när en mördare undrar var du gömt ditt barn. Är då sanningssägandet eller avståendet från att döda vad vi bör göra? Båda sakerna förblir ovillkorlig etisk plikt, skulle Kant svara – men ger oss sedan ingen vägledning till hur vi bör välja i en aktuell situation. Han har inte mycket mer att säga än att i den bästa av världar talar vi både sanning och håller löften.

Utilitarister har faktiskt ofta tänkt sig att principer som de ovanstående är acceptabla, därför att deras efterlevnad troligen skulle ha de bästa totala konsekvenserna. Ytterligare exempel är principen att man bör lyda sitt lands lagar. Man inkorporerar dem på så sätt i sin etik, men med bantade ambitioner, som principer på en *mellannivå* i det etiska systemet. Som sådana skulle de bara ha en villkorlig giltighet och torde bäst uppfattas som ett slags praktiska tumregler. Den ultimata principen skulle alltså vara den utilitaristiska.⁷⁵

Mångfalden av principer, liksom den ovannämnda öppenheten i dem, är ett starkt skäl mot deontologisk etik och för utilitarismen, förutsatt att man tänker sig tillämplig etik enligt den deduktiva modellen. För att modellen ska peka ut *en* enskild handling som plikt, krävs nämligen att vi som premiss har *en* etisk princip (eller ett system av principer, ordnat så att inte motsatta omdömen kan härledas ifrån det), och att denna innehållsligt är tillräcklig bestämd för att en beskrivning av en enskild handling ska följa.

Utilitarismen tycks erbjuda en bestämd och till synes enkel etisk princip. Men uppfyller verkligen utilitarismen kraven på en normativ teori? Det är tveksamt, eftersom det skulle förutsätta flera saker som i själva verket är problematiska. Antag att vår lektor Blomkvist valde mellan dessa två handlingar:

H1: Låta Varg föreläsa på universitetet

H2: Inte låta Varg föreläsa på universitetet

För att avgöra om det är *H1* eller *H2* som är lektor Blomkvists plikt måste *konsekvenserna* av dem båda kunna bestämmas, men hur gör man det? Vi kan ju strängt taget inte veta vilka konsekvenserna bli förrän handlingarna utförts, om ens då. Vi måste således räkna med de troliga konsekvenserna. Hur säker kan man vara ifråga om de troliga konsekvenserna av exempelvis *H1* och *H2*?

Problemet blir inte mindre av att det inte är de näraliggande konsekvenserna för honom själv, J. Varg och de närvarande studenterna det gäller, utan de *totala* konsekvenserna, kanske inte bara för alla människor utan för alla kännande varelser, och det över ett långt tidsperspektiv. Hur ska man alls kunna ha en rimligt välgrundad uppfattning om något sådant?

Svårigheterna att utvärdera de två handlingarna är också väldiga redan av det skälet att *alternativen* inte är så klara som det kan förefalla. Kanske fanns många andra handlingar som Blomkvist kunnat välja, och en del kunde väl tänkas ha bättre konsekvenser. Vilka handlingsalternativ hör hemma i den relevanta alternativmängden? Man kan lätt mångfaldiga alternativmängden genom att precisera versioner av handlingarna *H1* och *H2*, det finns ju otal sätt både att arrangera en vegenföreläsning och att inte göra det.

Går man bara en bit på preciseringens väg blir det en ofrånkomlig klyfta mellan den övervägda och den senare utförda handlingens konsekvenser. Om man å andra sidan kräver en fullkomlig precision är det något som bara den verkliga, konkreta handlingen har, men då finns inte några alternativ och det verkliga blir alltid det pliktenliga.

Utan avgränsning av den relevanta alternativmängden får man inget bestämt jämförelsematerial, och därför heller ingen grund för att säga att en viss handling bland alla alternativ har de bästa konsekvenserna. Lägg här till, att den mångskiftande verklighet som konsekvenserna skulle utgöra måste bringas in under en och samma formel för att de olika handlingarnas värde ska kunna jämföras. Ett enhetligt mått krävs. Inte bara är den underliggande tanken på jämförbarhet och därmed utbytbarhet tvivelaktig, det är också svårt att se hur man skulle konstruera det nödvändiga enhetliga måttet.

Den klassiska utilitaristiska lösningen är att arbeta med *en* värde-dimension – som lust/olust. Men är vi verkligen beredd att acceptera en

endimensionell värdesyn? Med flera värdedimensioner hamnar utilitaristen dock i samma belägenhet som deontologen, med dennes mångfald av inbördes oordnade etiska principer: ingen bestämd handlingsrekommendation kan härledas för alla möjliga situationer.

Alla dessa (plus andra) komplikationer har gjort att många ledande moralfilosofier under senare år övergett utilitarismen.⁷⁶ Ett svenskt exempel är Lars Bergström.⁷⁷ De som trots allt försöker hålla fast vid den har tvingats till allt mer extrema, komplicerade och problematiska konstruktioner, vilka gör den än omöjligare att praktiskt bruka för välgrundade ställningstaganden. Frågan är vilken glädje man då har av den.

En sorts utilitaristisk princip är emellertid fortfarande möjlig att använda, om anspråken på principen ändras, menar Bergström. Den bör förstås så att handlingsriktighet beror inte på de faktiska utan på de troliga konsekvenserna. Och den bör uppfattas som bara en bland många giltiga etiska principer (till vilka även gängse deontologiska principer hör, liksom principen att man bör betala skatt på sina inkomster). Bergström tänker sig vidare att samtliga etiska principer har underförstådda *ceteris paribus*-klausuler, d v s att de inte antas ha en obetingad giltighet, utan tänks vara giltiga bara under ”i övrigt lika villkor”, vilka inte specificeras.

Den ståndpunkt Bergström intar är rimlig. Tanken på en unik, entydig och allmängiltig etisk teori, användbar för deduktiva etiska argument, har gradvis dunstat under 1900-talet. Etikens principer framstår istället som en samling heterogena tumregler och villkoren för deras applicerbarhet är höljda i dunkel. Frågan är hur de då ska kunna tillmätas giltighet, och hur de praktiskt ska användas för att man ska nå välgrundade beslut.

Etisk metod

Bergström tänker sig att de olika tumreglerna trots allt kan vara inbördes konsistenta, i någon mening utgöra ett koherent system, vilket sedan som helhet kan tillämpas och rimma eller inte rimma med summan av våra grundade enskilda etiska omdömen. Vi skulle kunna uppnå vad som brukar kallas ett *reflektivt ekvilibrium* mellan principer och enskilda omdömen.⁷⁸

Det är inte helt lätt att följa hans tanke. Varje princip ger ju ofullständiga men skiljaktiga villkor för ett och detsamma, nämligen etisk

handlingsriktighet eller pliktenlighet. Om mångfalden av principer inte är entydigt ordnad kan den därför alstra skilda, oförenliga svar. Vari skulle då konsistensen bestå? Den riskerar att bli något så föga krävande att vi i praktiken får ett otal koherenta system, vilket gör att själva begreppet koherent system förlorar i intresse.

Man kan vidare undra om inte ett reflektivt ekvilibrium förutsätter en åtskillnad mellan principer och bedömningar i enskilda situationer som inte är realistisk. Hur försäkra sig emot att en uppsättning enskilda omdömen inte uttrycker vissa etiska principer? Hur förhålla sig till det faktum att folks samlande enskilda omdömen ofta tycks inbördes inkonsistenta – är de ändå användbara som bas för ett giltigt reflektivt ekvilibrium?

Den bedömningsgrund som ursprungligen tänktes vara den överhöga, men som åtminstone skulle kunna vara basal i förhållande till grundlagar, lagar och exempelvis högskoleförordningen, visar sig alltså vid en kritisk analys ha en obestämd, tänjbar karaktär, och innehålla en icke strikt ordnad mångfald av principer. Inte ens i teorin tycks varje enskild handlings etiska riktighet kunna härledas.

Om den kritiken står sig, måste nog tanken på tillämpad etik helt uppges eller möjligen ges en annan och reducerad innebörd. Frågan som då rycker fram och växer i betydelse är den om vår möjlighet att vara *giltiga domare* i enskilda moraliska ställningstaganden eller ifråga om etiska principer.

Grekerna tenderade att se kunskap om verklighetens väsen i allmänhet och om den specifikt mänskliga naturen i synnerhet som grundläggande. Medan Platon hade en optimistisk syn på möjligheterna till sådan kunskap, ställde sig Aristoteles tvivlande och artikulerade istället en syn som alltså är aktuell, exempelvis för en ståndpunkt som Bergströms.

De etiska principerna är bara ungefärligt giltiga generaliseringar, menade Aristoteles, och får sin giltiga utformning, sammanvägning och tillämpning först av den person som besitter praktisk vishet, *phronesis*. Kärnan i Aristoteles tanke är alltså att det krävs en särskilt välutrustad person för en giltig etik och för giltiga moraliska omdömen i konkreta situationer. Handlingsriktighet återgår till en fråga om bedömarens karaktär; etisk överhöghet har inte reglerna som sådana, utan den praktiskt vise.⁷⁹

Är man intresserad av den praktiska vishetens egenskaper, eller hur den ska uppnås, är Aristoteles analys tyvärr alltför obestämd. Praktisk vishet vinnas av en insiktsfull och välbalanserad person genom erfarenhet och långvarig övning i att pröva handlingars och karaktärens etiska halt, mer kunde han knappast säga.

I senare tids moralfilosofi finns två skilda sätt att bygga vidare på Aristoteles ansats, den ena går tillbaka på David Hume, den andra på Immanuel Kant. Båda dessa filosofer försökte visserligen foga idén om en kompetent moralisk bedömare samman med tanken på ett etiskt lagsystem av newtonskt snitt, med deras försök än ändå av intresse.

Hume framhåller vår förmåga till inlevelse med andra och vår benägenhet att hysa sympati för våra medmänniskor, liksom en av generalisering stödd opartiskhet i bedömningen av enskilda individer. Det är som opartiska men inklämmande och välvilliga betraktare vi är kompetenta moraliska subjekt, menar han.

Humes tanke kan tolkas så att det handlar om en normal eller åtminstone praktiskt överkomlig mänsklig förmåga, eller också så att det ideala betonas, vilket gör att man hamnar i tanken på en övermänsklig, fullkomlig varelse – en *ärkeängel*, som Hare kallar den⁸⁰. I det förra fallet får vi den åtminstone för moralfilosofer svårsmälta tanken att etiken blir pluralistisk, att det finns många kompetenta moraliska subjekt som gör olika, motstridande bedömningar. I det andra fallet får vi den åtminstone för det praktiska livets människor tvivelaktiga tanken att den kompetenta moraliska domaren visserligen blir enastående men mänskligt ouppnåelig och omöjlig att känna.

Hare tänker sig visserligen att vi genom intensivt filosofiskt kritiskt tänkande närmar oss ärkeängeln, men det är ju omöjligt att veta hur mycket vi närmat oss, liksom omöjligt att tillförlitligt avgöra hur nära man måste komma för att ens ansträngningar ska ge hållbar etik. Varje anspråk på att ha kommit dit blir tvivelaktigt. Ytterligare ett problem är att etiken på Hares väg mynnar i teologin, om man tillämpar Sidgwick's tidigare nämnda typologi. Hare själv har nog inte mycket emot detta, men för icke troende förlorar hans metodologi i rationalitet.

Kant ser den moraliska kompetensen som grundad i vår goda vilja. Denna i sin tur innebär att vi försöker välja och handla utifrån respekt för vad vi förstår som etisk plikt. Det berömda s k *kategoriska imperativet*

– ”Handla endast efter den maxim, genom vilken du tillika kan vilja att den bliver allmän lag”⁸¹ – är bland annat en metodologisk devis varmed den moraliska agenten prövar om en förmodad handlingsregel verkligen kan uppfattas som moralisk lag. Genuina etiska lagar är enligt Kant de som rationella personer skulle vilja se råda i en ideal värld, där de tillämpas av alla. Det skulle bland annat innebära, tänkte Kant, att alla själviska principer förs åt sidan.

Kants metod rymmer samma dilemma som idén om den ideale observatören. Antingen får vi ge den en svag tolkning som något mänskligt överkomligt med en moralisk pluralism som följd, eller ge den en stark tolkning tenderande mot Gud, med den följd att metoden blir praktiskt oduglig. Kant själv vacklade mellan dessa tolkningar. Han såg visserligen den giltiga moralen som uttryck för ett transcendent förnuft. Samtidigt underströk han varje persons ställning som en autonom moralisk agent.

Att moralisk riktighet kräver övermänskliga egenskaper medför för övrigt en dubiös tanke på moralisk expertis. Ska vi förlägga etiken inom räckhåll för normal mänsklig utrustning är det nog nödvändigt att tänka sig att etiken ger ett *spelrum* för moraliska variationer. Att handlingen A är moraliskt rätt när en person gör handlingen måste därför inte motsäga att samma handling är moraliskt orätt när en annan gör den.

Är vi inte ärkeänglar eller transcendent förnuft, och dit hör nog varken du eller jag eller lektor Blomkvist, får vi göra våra moraliska bedömningar så gott vi förmår och världen får leva med att skiljaktigheter uppstår. Goda etiska principer är ofrånkomliga som bakgrund för våra beslut, men dessa kan inte entydigt och objektivt determinera dem.

Det svåra är att ge tydlig och vettig innebörd åt detta ”så gott vi förmår”. Även om en vetenskapligt tillfredsställande analys inte kan ges är en genomtänkt skiss värdefull. Harald Ofstad har föreslagit⁸² en serie krav på en giltig moralisk bedömare/agent, vilka är ett försök att förena Humes och Kants ansatser med det 19:e århundrades ideologikritiska och det 20:e århundradets terapeutiska angreppssätt:

1. Den handlande måste vara rationell i den meningen att han då och då kritiskt granskar de etiska normer och värderingar som han är benägen att acceptera. Han måste även kritiskt granska de förutsättningar hans normer och värderingar har,

- exempelvis den samhälls- och människosyn de bygger på, och försöka utvidga och fördjupa sina perspektiv. Han måste vara öppen för argument och inställd på att ompröva och revidera sina åsikter.
2. Den handlande måste vara rationell även i den meningen att det är emotionellt möjligt för honom att acceptera vilket sant påstående som helst, även påståenden om hans personlighet och orsakerna till att han accepterar den ena eller andra normen och värderingen.
 3. Den handlande måste ha självinsikt, dvs en realistisk syn på sig själv, sin situation, sina känslor, önskningar och attityder, fördomar och handlingstendenser samt på hur dessa kan påverka hans urval, tolkningar och sammanvägning av fakta, normer och värderingar.
 4. Den handlande identifierar sig med andra varelser i den meningen att han (i) anser det viktigt inte bara att han själv utan också andra lever ett gott liv, (ii) är benägen att bli glad när det går dem väl och ledsen när det går dem illa, och (iii) är benägen att försöka hjälpa dem i deras svårigheter.
 5. De uppfattningar och attityder som nämns under punkterna 1-4 måste vara välintegrerade i den handlandes personlighet.
 6. Den handlandes personlighetsdrag måste böttna i en stabil identitet, bland annat bygga på ett helhjärtat accepterande av sådana grundläggande normer och värderingar som "Lidande är ont", "Vi bör vara rationella", "Alla räknas för en, och ingen för mer än en", osv.
 7. Den handlande måste vara i stånd att tolerera valsituationens osäkerhet så att han kan genomföra beslutsprocessen rationellt och på ett emotionellt moget sätt.

Ofstads utformning tycks förutsätta vad jag kallade en maximalistisk uppfattning om etiken, men har nog relevans även om man väljer att uppfatta etik som det grundläggandes principer. Förmodligen skulle det t o m vara lättare att tänka sig en kompetent moralisk domare, liksom att tänka sig enighet mellan flera kompetenta domare, ifråga om det grundläggande goda än ifråga om det optimala goda livet.

Kanske går hans förslag alltför långt i ideal riktning. Ändå kan hans utkast till en bild av odlad moralisk känslighet tjäna som inspiration till försök att forma såväl ett allmän-etiskt ideal som etiska ideal för specifika områden eller yrken – inte minst för lärare, som ska fostra andra till rationalitet, humanism och demokratiskt ansvarstagande.

Etikens moraliska betydelse

Låt oss anta att lektor Blomkvists handlingsval ur allmän-etisk synpunkt kan väl försvaras. Vilken betydelse skulle det ha? Bör det innebära att alla andra norm- och värderingskällor står tillbaka i det slutliga avgörandet?

Goda etiska principer kan nog ibland överföra moralisk halt på det enskilda fallet även om de tillämpas av en i stunden oklok eller tillämpas på ett oklokt sätt. I exempelvis demonstrationer och breda politiska sammanhang torde detta kunna accepteras (inom vissa gränser). Men det speciella sammanhang som högskola och högskoleanställning utgör kräver nog en prövning av den handlande som moralisk agent i situationen, när principernas riktighet och deras tillämpning i handling är kontroversiell.

En sådan prövning måste man förstås ställa samma krav på som man ställer på den kontroversiellt handlande som ska prövas, den bör vara konsistent med goda etiska principer och uttryck för moralisk kompetens. Det betyder bland annat självprövning hos de ansvariga bedömarena på exempelvis högskolan att det inte är snävt partiska intressen, rädsla för tillfälliga opinioner eller fördomar som styr – eller dolda läro- eller produktionsplaner.

Man kunde emellertid invända att ett etiskt försvar för en handling inte spelar så stor roll, hänsyn till den samhälleliga etiken, ämbetsmannaskapets och universitetslärarens etik bör gå före, eftersom en aldrig så filosofiskt väl försvarad handlingen ändå kan vara etiskt fel. Vad som skulle behövas för att låta allmän-etiken bli det utslagsgivande vore den rätta etiska ståndpunkten. Är exempelvis människor och andra kännande varelser etiskt jämställda? Problemet är nu en gång att det inte finns en vetenskapligt konklusiv bevisföring i saken, den debatteras alltså av filosofer.

Det finns anledning till viss skepsis även om den filosofiska argumenteringen är övertygande. Å andra sidan är det svårt att komma ifrån

att en enligt tillgänglig rationalitet välargumenterad och av många respekterade filosofer accepterad ståndpunkt bör ha tyngd. Om filosofernas åsikter inte respekteras för att de alltjämt är oklara, osäkra och problematiska eller kanske t o m inbördes motstridiga, gör man sig av med det allmänhetiska helt och hållet, kan det tyckas.

Etiken skulle förmodligen stå starkare, och ha större inflytande, om det fanns en allmän etik med vad jag kallade legitim argumentativ status, tilldelad den av en erkänt legitim auktoritet. Men det finns inte någon sådan. Det finns moralfilosofer med hög status bland kollegor, men ingen kollega skulle förmodligen vara beredd att tillmäta någon annan status av legitim allmänhetisk auktoritet.

Trots allt finns emellertid ett antal värderingar av fundamental karaktär som åtminstone i opreciserad form har en bred filosofisk acceptans i vår kulturkrets. Dessa skulle kunna sägas ha en *svagt legitim* argumentativ status. Deras inflytande förmedlas därtill institutionellt genom internationella, allmänmänskliga konventioner. Det gör att en eftersläpning föreligger. Den allmänetik som präglat samtidens sociala och internationella etik är en blandning av antikens, romantikens, 1800-talsutilitarismens och den demokratiska och sociala liberalismens etik. Det ger etikens legitima argumentationsföreträdare en inbyggd konservativ skevhet, som i det aktuella fallet skulle tala mot Blomkvist genom att djurens rätt utelämnas.

Ett försvar för att man i högskolan ändå bör ha denna orientering kunde vara att, som exempelvis Brezinka hävdar⁸³, högskolan som del av utbildningssystemet bör grunda sig på värderingar som har en stark och bred samhälllig förankring. Det skulle sätta en effektiv hämsko på filosofisk radikalism i allmänetiken, åtminstone vad gäller dess samhällliga status och därmed vad myndigheter bör rätta sig efter.

Men vad ska samhället då ha högskolans intellektuella till? Blomkvist ingår som akademiker i den krets som vårt samhälle förefaller ha gett till huvuduppgift att bland annat forska i och utveckla traditionens värderingar. De är naturligtvis inte ensamma i detta – det är något varje medborgare deltar i. Och kollektivets betydelse kan inte utan vidare överföras på samtliga medlemmar i alla enskilda situationer.

Låt oss tänka oss att även Blomkvist befinner sig i rimlig grad vara en kompetent moralisk bedömare och god filosofisk resonör. Därav följer

inte att själva handlingssättet är rekommendabelt, eller att den konkreta handlingen *är rätt* i någon objektiv eller absolut mening. Det följer inte heller att Blomkvist på det hela taget är ett moraliskt föredöme. Ändå kanske vi bör respektera honom och hans val, därför att de uttrycker en kvalificerad opinion hos en medlem av en kvalificerad opinionsskapande grupp.

Följer i så fall att han inte bör utsättas för sanktioner av något slag, exempelvis inte straffas om handlingen bryter mot lagen, eller inte skiljas från sin anställning om han begått tjänstefel eller varit illojal mot arbetsgivaren? Logiskt sett är det en sak att frikänna någon moraliskt och en annan sak att frikänna vederbörande juridiskt eller tjänstereglamentsenligt. Den som bryter gällande spelregler får räkna med sanktioner, kan det tyckas. Men om moraliskt berättigat handlande underkastas rättsliga och förvaltningsmässiga sanktioner, innebär det väl att också etik är underordnat lagar och förvaltning, och därmed förlorar sin överhöga ställning?

Den allmänna etiken tillerkänns ofta åtminstone verbalt en ideal argumentativ status i förhållande till gängse samhälllig etik, även lagarna och rättstillämpningen, liksom militära order. I de svenska grundlagarna slås fast ett humanistiskt och demokratiskt arv med tydliga rötter i den moralfilosofiska traditionen. Ämbetsmän anses ha ett speciellt ansvar för att förvalta detta arv, kanske i synnerhet högskolans lärare och forskare.

Samtidigt är situationen den att lagarnas institutionellt legitimerade uttolkare och verkställare fungerar i och har att ta hänsyn till en värld som inte är alltigenom humanistisk och demokratisk. På alla områden finns starka icke-universalistiska, lokalpatriotiska attityder och beteendemönster präglade av fördomar som gör att man inte utan vidare kan förlita sig på att det etiska arvet förvaltas väl. Finns inte ett behov av en relativt autonom krets som förvaltar humanismens och demokratins arv?

Frågan huruvida allmänna etiska principer, och kompetenta moraliska beslut byggda på dem, bör vara primära i förhållande till lokala regler, högskolelagen, brottsbalken, själva regeringsformen, är komplex. Den är på en gång hoppingivande och oroande. Ett bejakande undergräver förvisso lagarnas och de etablerade spelreglernas auktoritet: vi måste bara följa dem i den mån de rimmar med våra (kvalificerade)

moraliska ställningstaganden. Den uppfattningen vida spridd skulle nog kunna hota ordningen i landet.

Ett nekande svar, å andra sidan, innebär att allmänetikerna bara tillåts fylla ut det lilla spelrum som lagar och förordningar lämnar, efter att dessas realistiska administratörer eliminerat all tvetydighet. Etiken blir då bården kring stolens stoppning. Innebär inte det att man i praktiken identifierar det riktiga med det förekommande, etablerade? Och är det inte att avhända oss en refug utanför det etablerade från vilken vi legitimt och okränkbart kan kritisera och förändra?

Om det finns något samhälleligt sammanhang där ett bejakande vore befogat skulle rimligen högskolan vara ett sådant.

Noter

- 61 Etiken utgör "the party of humankind", som David Hume uttrycker det i *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* (La Salle, Illinois: Open Court, 1966 - första utgåva 1777), s. 114.
- 62 Platon *Skrifter III*, svensk tolkning av Claes Lindskog (Lund: Doxa, 1984), s. 94. Henry Sidgwick uttrycker överhöghetstanken så att etikens primära ämne är studiet av "all that is included under the notion of what is ultimately good or desirable for man", *Outlines of the History of Ethics*, (Bristol: Thoemmes Press, 1993 - först publ. 1886), s. 2.
- 63 *A Short History of Ethics* (London: Routledge & Kegan Paul, 1967).
- 64 *Outlines of the History of Ethics*, s. 2.
- 65 En beskrivning av universalismens utbredning i den etiska traditionen ges av Peter Singer i första kapitlet av hans *Praktisk etik* (Lund: Thales, 1979).
- 66 Se Arne Næss, *Filosofiens historie I*, s.107.
- 67 En svensk företrädare är Ulla Holm, se hennes uppsats "Community, Autonomy or Both? - Feminist Ethics Between Contextualism and Universalism", i Lilli Alanen, Sara Heinämaa & Thomas Wallgren (red.), *Communality and Particularity in Ethics* (London: MacMillan Press, Swansea Studies in Philosophy, 1997).
- 68 För en framställning av den utilitaristiska traditionen, se Guiliano Pontara, "Utilitaristerna", i M. Bertilsson & B. Hansson (red.) *Sambällsvetenskapens klassiker* (Lund: Studentlitteratur, 1988), och Geoffrey Scarre, *Utilitarianism* (London: Routledge, 1996).
- 69 Immanuel Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik* (Sthlm: Björck & Börjesson, 1920 - första utgåva 1785). För tolkning och diskussion, se exempelvis Roger F. Sullivan, *Immanuel Kant's Moral Theory* (Cambridge: Cambridge U P, 1989).
- 70 Detta analyseras och diskuteras av Björn Eriksson i *Heavy Duty – On the Demands of Consequentialism* (Sthlm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 1994)
- 71 Se Ragnar Ohlsson, *The Moral Import of Evil* (Sthlm: Filosofiska institutionen i Stockholm/Akademilitteratur, 1979).

- ⁷² För en diskussion, se Bengt Brülde, *The human good* (Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 1998). Se även M. Carlheden och M. Bertilsson (red.), *Det goda livet: etik i det (post)moderna samhället : om renässansen för en borttappad disciplin* (Eslöv: Symposion, 1995).
- ⁷³ En variant av samma medelvägens tanke uppfattar jag att John Rawls formulerar i sin bok *A Theory of Justice* (New York: Oxford U P, 1972).
- ⁷⁴ Se exempelvis Tännsjö, *Vårdetik*, kap. 1.
- ⁷⁵ Se bl. a. R. M. Hare, *Moral Thinking* (Oxford: Oxford U P, 1981), på svenska *Moraliskt tänkande* (Sthlm: Thales, 1994).
- ⁷⁶ Internationellt framträdande filosofer som kan nämnas är Jonathan Dancy, John McDowell, Alasdair MacIntyre och Bernard Williams.
- ⁷⁷ Bergström penetrerade i sin avhandling *The Alternatives and Consequences of Actions* (Sthlm: Stockholm Studies in Philosophy, 1966) flera av de ovannämnda svårigheterna, men först nyligen, i ett föredrag vid en filosofikongress i Umeå 1995, publicerat som ”Reflections on Consequentialism” (*Theoria*, Vol. 62, 1996) tog han avstånd från utilitarismen. Ett annat svenskt exempel är Harald Ofstad, se exempelvis hans arbeten *Ansvar och handling* (Sthlm: Prisma, 1982) och *Vi kan ändra världen* (Sthlm: Prisma, 1987).
- ⁷⁸ För en utveckling och diskussion av denna tanke, som ursprungligen kommer från John Rawls, se Folke Tersman, *Reflective Equilibrium* (Sthlm: Stockholm Studies in Philosophy, 1993).
- ⁷⁹ Se Åke Löfgren, *Personlighetsideal och handlingsriktighet*, del I-II (Sthlm: Filosofiska studier utgivna av Filosofiska institutet vid Stockholms högskola, 1964).
- ⁸⁰ Se hans *Moraliskt tänkande*.
- ⁸¹ Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik*, s. 64.
- ⁸² *Ansvar och handling*, kap. 4.
- ⁸³ *Belief, Morals and Education*, s. 20. Brezinka föreslår maximen: ”The innovator bears the burden of proof”. Det är ett strängt krav på ett område där bevis inte är möjliga.

LITTERATUR FÖR VIDARE STUDIER

Det etiska tänkandets historia kan studeras i exempelvis Bertrand Russell, *Den västerländska filosofins historia* (Sthlm: Natur och kultur, 1994) eller Arne Næss, *Filosofiens historie I-II* (Oslo: Universitetsforlaget, 1980). Engelskspråkiga översikter är Richard Norman, *The Moral Philosophers* (Oxford: Oxford U P, 1983) och Alasdair MacIntyre, *A Short History of Ethics* (London: Routledge & Kegan Paul, 1967).

Några introduktioner till allmän etik är William Frankena, *Etik* (Lund: Studentlitteratur, 1976), Göran Collste, *Introduktion till etiken* (Lund: Studentlitteratur, 1996), Peter Singer, *Praktisk etik* (Lund: Thales, 1990), och Harald Ofstads böcker, *Ansvar och handling* (Stockholm: Prisma, 1982) och *Vi kan ändra världen* (Stockholm: Prisma, 1987). Ett kompletterande arbete är Per Brauhn (red.), *Teorier om rättigheter* (Sthlm: Thales, 1990). Generell yrkesetik behandlas i Jan-Olav Henriksen och Arne Johan Vetlesen, *Etik i arbete med människor* (Lund: Studentlitteratur, 1998). En värdefull bok i värdeteori är Lars Bergström, *Grundbok i värdeteori* (Sthlm: Thales, 1990).

Filosofisk analys och debatt om högskoleområdets etik har i hög grad saknats i Sverige, med undantag för forskningsetik – se framför allt Göran Hermerén, *Forskningens pris* (Uppsala: Swedish Science Press, 1996) och Bo Petersson, *Forskning och etiska koder* (Nora: Nya Doxa, 1994). Internationell filosofisk högskoledebatt är exempelvis J. S. Brubacher, *Introduction to the Philosophy of Higher Education* (London: Jossey-Bass Publ., 1977). Inriktning på övergripande skoletiska frågor har W. Brezinka, *Belief, Morals and Education* (Aldershot: Avebury Publ. Ltd., 1994), J. Goodlad, R. Soder & K. Sirotnik, *The Moral Dimensions of Teaching* (San Francisco: Jossey-Bass Publ., 1990), A. R. Tom, *Teaching as a Moral Craft* (N. Y.: Longman, 1984), K. Strike & J. Soltis, *The Ethics of Teaching* (N. Y.: Teachers College Press, 1985). Högskolornas etik är i fokus i G. M. Robinson & J. Moulton, *Ethical Problems in Higher Education* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1985) samt H. Murray m. fl., *Ethical Principles in University Teaching* (Ontario: Society for Teaching and Learning in Higher Education, 1996) och

E. Shils, *The Calling of Education* (Chicago: The University of Chicago Press, 1997). Fakultets- och institutionsmiljön ur etisk synvinkel diskuteras i John B. Bennet, *Collegial Professionalism* (Phoenix, Arizona: American Council on Education/The Oryx Press, 1998).

APPENDIX

Professorernas hederskodex

Antagen av styrelsen för Sveriges Professorers Förening 1993-09-10

De tio etiska regler som ingår i denna hederskodex för professorer rör främst sådana frågor som trovärdighet, integritet samt förhållandet till uppdragsgivare, såsom t ex forskningsråd, till allmänheten, till elever och till kollegor. Vid sidan om dessa etiska regler finns olika forsknings- och yrkesetiska regler som en professor kan ha att beakta. Som exempel på sådana forskningsetiska regler kan nämnas Helsingforsdeklarationens biomedicinska forskningsetiska regler, Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådets (HSFR) forskningsetiska principer för användning av personuppgifter i humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning och den s k Uppsalakodexen, dvs ”Etisk kodex för forskare”. Exempel på yrkesetiska regler är Sveriges Läkarförbunds tolv olika läkarregler, Sveriges Psykologförbunds etiska principer för psykologer och Sveriges Civilingenjörskörbunds ”Hederskodex för civilingenjörer”.

Vid utarbetandet av denna hederskodex för professorer har viss inspiration hämtats från olika yrkesetiska regler, såsom för advokater, civilingenjörer och läkare (jfr ovan om de sistnämnda). Det bör särskilt betonas att som grund för de flesta av reglerna tjänat faktiskt inträffade fall eller händelser, något som förhoppningsvis skall göra reglerna praktiskt betydelsefulla.

Etiska regler

1. Professorn skall verka för en god och stimulerande utbildnings- och forskningsmiljö.
2. Professorn skall stödja sina elever och ge dem rimlig möjlighet att utveckla egna uppslag och intressen även om dessa faller utanför området för professorns egen pågående forskning. Om en elev enligt professorns bedömning sannolikt inte har några utsikter att lyckas med sina studier bör detta så skonsamt och så tidigt som möjligt klargöras för eleven.

3. Professorn skall vara generös när det gäller att informera om egen pågående forskning samt också klart redovisa utnyttjandet av andra forskares uppslag och resultat även om dessa inte offentliggjorts.
4. Professorn skall visa tillbörlig respekt för andra forskare och deras arbete.
5. Professorn skall främja vetenskaplig trovärdighet genom saklighet och genom att undvika missvisande eller överdrivna påståenden samt i den offentliga debatten och eljest klargöra vad som är belagt och vad som endast är hypotetiskt. Rågången mellan vetenskap å ena sidan och pseudovetenskap och värderingar å den andra skall hållas så tydlig som möjligt.
6. Professorn skall, särskilt i ärenden rörande bedömning av forskning till exempel i samband med forskningsanslag och tjänstetillsättningar, vara uppmärksam på att skolbildning inom det egna ämnet kan leda till fördomar mot avvikande vetenskapliga synsätt.
7. Professorn måste besinna sitt ämbetsmannans ansvar. Personliga hänsyn eller ett snävt hänsynstagande till den egna verksamheten får inte hindra opartiska bedömningar när det till exempel gäller ärenden rörande forskningsanslag eller tjänstetillsättningar.
8. Professorn skall vid offentliga framträdanden klargöra om han/hon uppträder som vetenskapsman/ämnesföreträdare eller som representant för någon organisation (till exempel ett politiskt parti, ett fackförbund eller företag) eller som privatperson.
9. Professorn skall undvika att mottaga motstridiga uppdrag samt söka stå fri från bindningar, som kan påverka tilltron till opartiskhet och omdöme. I fall där sådana bindningar ändå föreligger, bör dessa klart redovisas i sammanhang där detta kan antas vara av betydelse.
10. Professorn skall efter bästa förmåga avstyra brott mot dessa regler och stödja kolleger som råkar i svårigheter på grund av handlande i enlighet med dem.

Universitets-
pedagogiskt centrum

Umeå universitet

901 87 Umeå

Tel 090-786 78 82

Fax 090-786 66 70

www.upc.umu.se

Akademisk frihet, lojalitet mot överordnade, respekt för studenter, professionalism, etik och moral.

Det är några av flera aktuella begrepp som **Roger Fjellström**, lektor i praktisk filosofi vid Umeå universitet, behandlar i denna skrift. Han belyser etiska dilemman som var och en av oss kan ställas inför och som komplicerar våra moraliska ställningstaganden.

Umeå universitet

901 87 Umeå. Telefon 090-786 50 00. Telefax 090-786 99 95.

www.umu.se